Storån vid Falerum

Kulturhistorisk utredning 2014

Gärdserums socken
Åtvidabergs kommun

LÄNSSTYRELSEN ÖSTERGÖTLAND

LÄNSSTYRELSEN
ÖSTERGÖTLAND

Dnr 431-4421-14

Förord

Miljökvalitetsmålet *Levande Sjöar och vattendrag* anger att "Sjöar och vattendrag ska vara ekologiskt hållbara och deras variationsrika livsmiljöer ska bevaras. Naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljövärden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras, samtidigt som förutsättningar för friluftsliv värnas."

För att åstadkomma detta krävs likvärdiga kunskapsunderlag avseende olika intresseområden. Natur- och fiskevården har genom biotopkarteringar ett förhållandevis bra och detaljerat underlag medan kulturmiljövården saknar detsamma. Genom en tvärsektoriell dialog, främst med hänsyn till vattenförvaltningens planerade åtgärder i länet, har en lista upprättats över prioriterade vattendrag som bör utredas kulturhistoriskt.

Förestående kulturhistoriska utredning längs Storån vid Falerum ska bidra till en effektivare handläggning med målsättningen att vattendraget fortfarande kan berätta sin historia samtidigt som förutsättningarna för biologisk mångfald förbättras.

Undertecknad vill i detta sammanhang passa på att rikta ett särskilt tack till de personer som bidragit med information och lokalkunskap under utredningens gång.

Annelie Claèsson
Natur- och kulturmiljövårdskonsulent

Omslagsbilder:
Gärdserums kyrka.
Del av turbin till Mariedals pappersbruk.
Stenvalvskulvert vid Kvistrum säteri. Gärdserum 329.
Vy över Båtsjön.
Stenfundament vid Viaholms garvaregård. Gärdserum 314.
Samtliga foton: Annelie Claèsson

POSTADRESS: 581 86 LINKÖPING
BESÖKSADRESS: Östgötagatan 3
TELEFON: 010-223 50 00
E-POST: ostergotland@lansstyrelsen.se
WWW: lansstyrelsen.se/ostergotland

Rapport nr: 2014:20
ISBN: 978-91-7488-361-9

Innehållsförteckning

Sammanfattning 5

1. Inledning 6

2. Syfte 6

3. Metod 6

4. Resultat 9

Befintliga kunskapsunderlag 9

Fornlämningsmiljö 12

Historisk miljö 12

Äldre bebyggelseenheter 13
By- och gårdstomter 13
Torp 14

Den vattenanknutna kulturmiljön 15

Småindustrier 15
Två kvarnar 15
Mariedals pappersbruk 16
Götersfors ullspinneri 18
Två kvarnar och en dammvall 18
Viaholms garvaregård 19
Tullkvarn till Falerum 20
Såg 21
Cederholms pappersbruk 21
Cederholms kvarn och såg 21
Augustenburgs färgeri, sedermera Falerums tegelbruk 23
Kvarn nedströms Augustenburg 23
Flockfabrik och benstamp 24
Karlssons smedja 24
Kvarnar och dammvallar i bäcken från Packsjön till Storån 26
Smedja i bäcken från Stora Bergsjön till Falerum 27
Kvarnar i Hammarån 29

Flottning 29

Kraftverk 29

Kolning 29

Tjärframställning 30

Trösklada 30

Tvättstuga, bykstuga 31

Madmarker 32

Vadställe 32

Gränsmärke 33

Fiske 33

Broar 33

5. Slutsatser 35

Referenser 37

Bilaga. Tabell över nyregistrerade forn- och kulturlämningar inom utredningsområdet.

Sammanfattning

Denna rapport redovisar resultatet av den kulturhistoriska utredning som Länsstyrelsen Östergötland låtit utföra längs en del av Storån i Åtvidabergs kommun med syfte att ta fram ett fullgott underlagsmaterial avseende den vattenanknutna kulturmiljön. Arbetet har innefattat kart- och arkivstudier, inventering av utvalda områden i fält samt dokumentation. Dokumentationen består av digitala foton samt beskrivningar av påträffade lämningar. Totalt har 39 lämningar registrerats i FMIS genom Riksantikvarieämbetets registreringsklient.

Utredningen visar att nio områden, belägna i och direkt intill vattendraget, är särskilt känsliga ur kulturmiljösynpunkt för åtgärder avseende vattenförvaltning. Dessa är lämningarna efter Mariedals pappersbruk och Götersfors ullspinneri, Viaholms garvaregård, området vid stenvalvsbron och gamla landsvägen till Hannäs, kulturmiljön vid Augustenburgs färgeri, småindustriområdet längs Packån, området kring gamla tvättstugan vid Kvistrum, kvarnlämningen vid Kvistrum samt smedjan i bäcken från Stora Bergsjön och kvarnmiljön i Hammarån (figur 1). De nio utpekade och särskilt bevarandevärda kulturmiljöerna är av olika karaktär och kan samtliga berätta något om Storåns historia.

1. Inledning

Länsstyrelsen Östergötland deltar sedan år 2010 i projektet *Kulturmiljö och vattenförvaltning – planeringsunderlag för Södra Östersjöns vattendistrikt*. I projektet, som samordnas av Länsstyrelsen Kalmar län, deltar samtliga sju länsstyrelser i vattendistriktet: Skåne, Blekinge, Kronoberg, Jönköping, Kalmar, Gotland och Östergötland. Projektet inleddes med att ta fram en gemensam modell för sammanställandet av kunskapsöversikter över huvudavrinningsområden i Södra Östersjöns vattendistrikt. Syftet med översikterna var att redovisa kunskapsläget per huvudavrinningsområde samt föreslå prioritering av fortsatt kunskapsuppbyggnad för kulturmiljön, dels i förhållande till vattenförvaltningens åtgärder, dels för kulturmiljövårdens egna behov.

Länsstyrelsen Östergötland har i enlighet med ovan sammanställt sammanlagt nio kunskapsöversikter inklusive kartbilagor och därmed slutfört denna del av arbetet. Sedan senare delen av år 2012 har länsstyrelsen utfört ett antal kulturhistoriska utredningar och fältinventeringar av i översikterna prioriterade vattendrag. I kunskapsöversikten för Storåns avrinningsområde är bland andra Storån vid Falerum utpekad (Klotz 2011).

År 2012 tilldelades Länsstyrelsen Östergötland pengar till ett LIFE-projekt som åsyftar att återställa vatten för att behålla den tjockskaliga målarmusslan. Storån är ett för detta ändamål utvalt vattendrag. Storån har under senare år bland annat biotopkarterats och åtgärds- och bevarandeplaner har tagits fram avseende vattenförvaltning (Edlund 2011, Gustafsson 2006, Länsstyrelsen Östergötland 2007). Kulturmiljövården har dock tämligen bristfälliga planeringsunderlag i området vilket utgör ett problem då enskilda lämningar och kulturmiljöer inte sällan berörs av aktuella åtgärder.

Denna rapport redovisar resultatet av den kulturhistoriska utredning som Länsstyrelsen Östergötland låtit utföra längs Storån vid Falerum. Ansvarig för arbetet har varit Annelie Claèsson, natur- och kulturmiljövårdskonsulent, med bidrag från Malin Svarvar, antikvarie, båda vid länsstyrelsens Kultur- och samhällsbyggnadsenhet. Finansieringen har skett genom Havs- och vattenmyndighetens bidrag från anslag 1:12 Åtgärder för havs- och vattenmiljö samt från Riksantikvarieämbetets statliga kulturmiljövårdsanslag 7:2.

2. Syfte

Syftet med den kulturhistoriska inventeringen har varit att ta fram ett fullgott underlagsmaterial avseende kulturmiljöer och lämningar längs aktuell del av Storån. Detta för att kvalitetssäkra pågående och kommande åtgärdsarbeten ur både ett kulturmiljö- och vattenförvaltningsperspektiv.

3. Metod

Fältarbetet föregicks av en övergripande excerpering innefattande genomgång av tidigare registreringar i fornminnesregistret (FMIS) och en karthistorisk analys. Vid behov har även sökningar i Ortnamnsregistret (SOFI) och Riksarkivet (SVAR) gjorts. Utöver detta insamlades i någon mån tips ur arkiv och litteratur. Även de biotop-

inventeringar som tidigare utförts i Storån kunde bidra med en del kulturhistorisk information.

Excerperingen i form av kart- och arkivstudier genomfördes med syftet att utröna i vilken omfattning det inom Storån vid Falerum och dess närområde förekom tidigare ej registrerade fornlämningar eller övriga kulturhistoriskt värdefulla lämningar. Det framtagna materialet utgjorde därefter underlag för riktade fältinventeringar.

Fältarbetet har inbegripit inventering längs utvalda sträckor av vattendraget. Dokumentation av påträffade lämningar har skett i enlighet med Riksantikvarieämbetets anvisning för beskrivning av forn- och kulturlämningar samt rådande antikvarisk praxis. Materialet har därefter registrerats i FMIS genom Riksantikvarieämbetets registreringsklient. Revidering av tidigare registrerade lämningar har endast utförts i ett fall då detta ansetts vara nödvändigt.

En stor del av dokumentationsmaterialet består av digitala foton. I samband med fältarbetet har för syftet relevanta kulturmiljöer bedömts ur antikvarisk synpunkt.

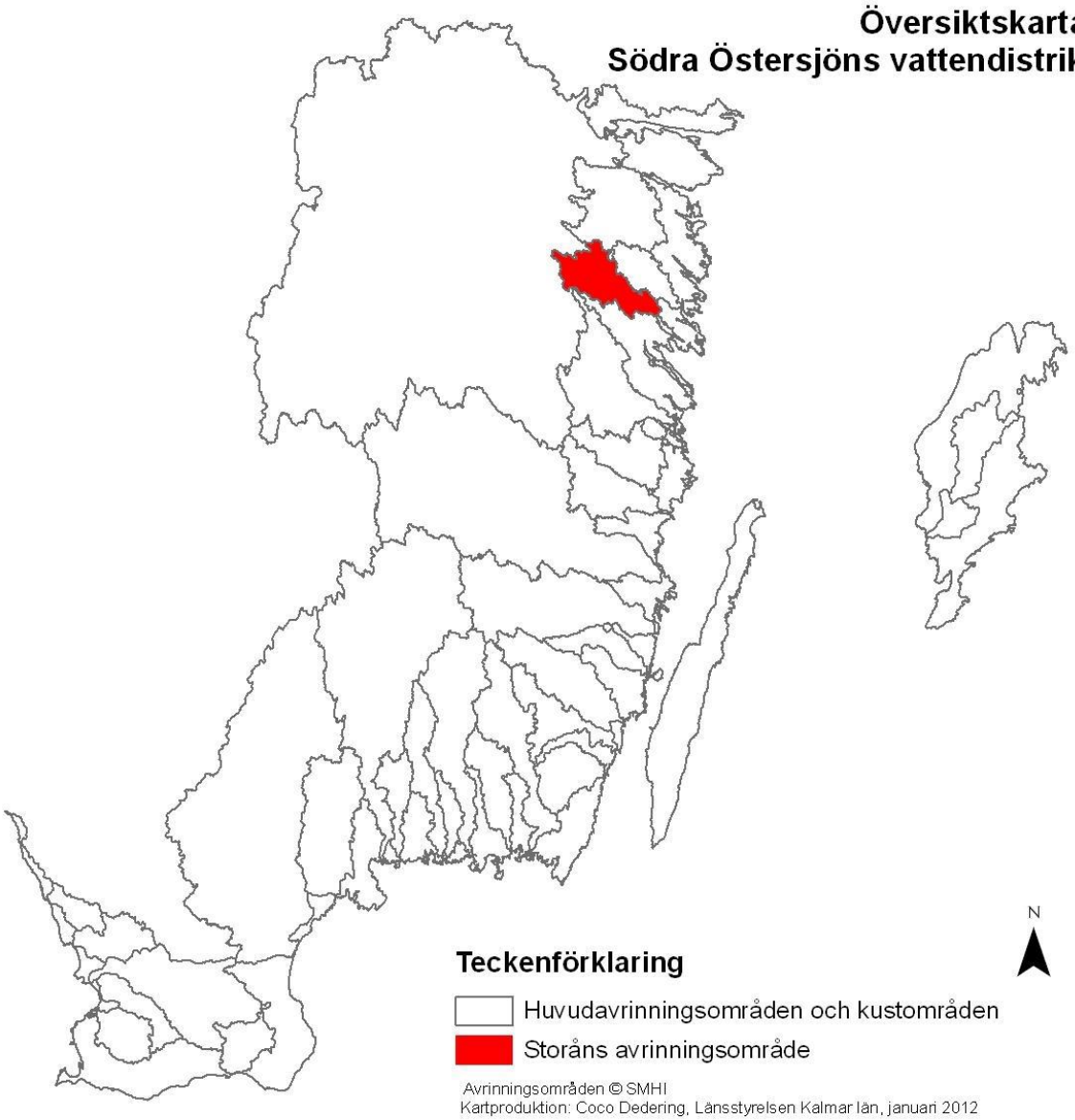

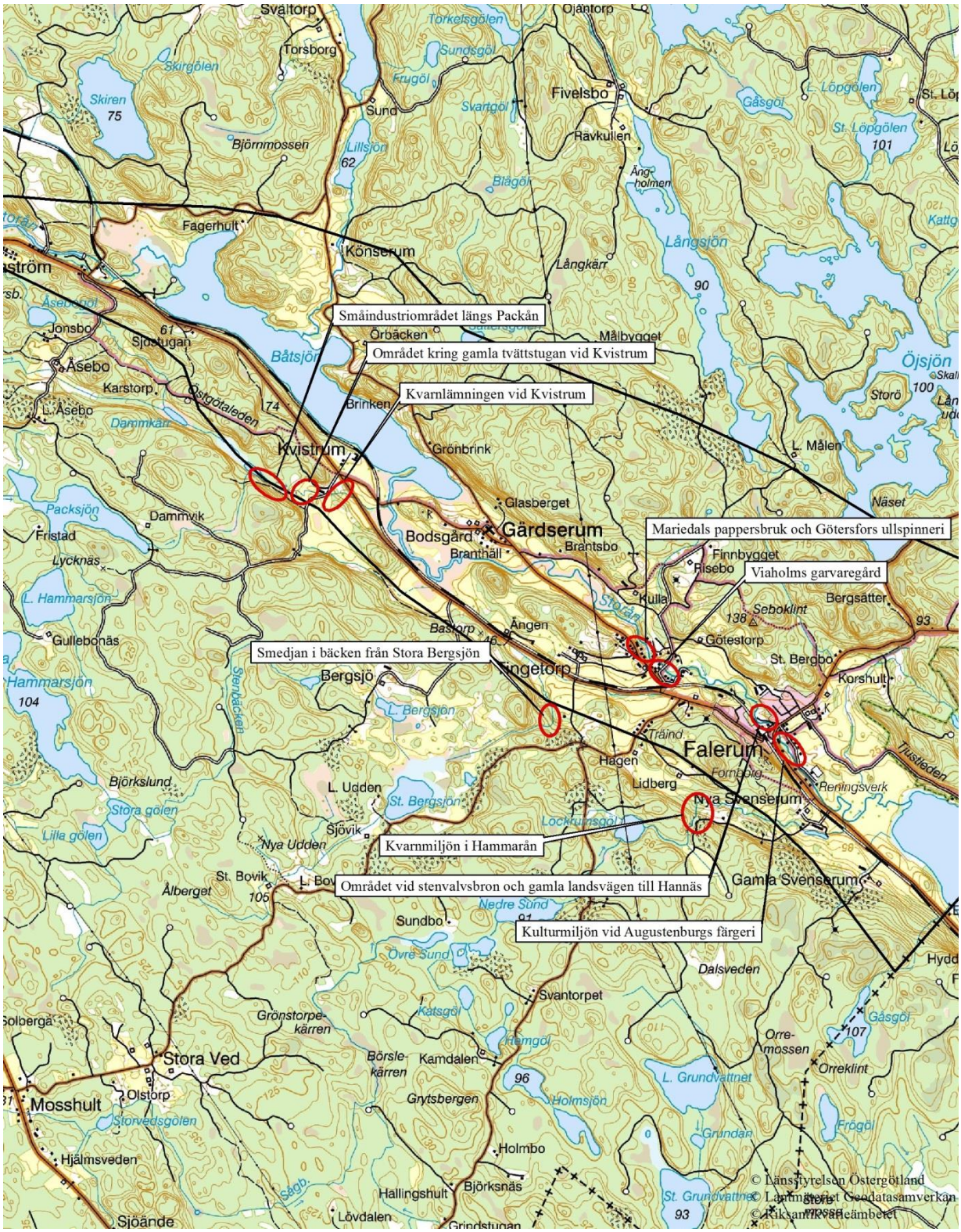

Figur 1. Utdrag ur den digitala terrängkartan. Den kulturhistoriska utredningen berör Storån vid Falerum från dess inlopp från sjön Båtsjön vid Kvistrum säteri till dess utlopp i sjön Åkervristen vid Svenserum, samt bäcken från Packsjön till Storån, bäcken från Stora Bergsjön till Falerum och Hammarån. De nio i rapporten utpekade och särskilt bevarandevärda vattenanknutna kulturmiljöerna är markerade.

4. Resultat

Storån vid Falerum i Åtvidabergs kommun utgör en del av Storåns avrinningsområde. Den kulturhistoriska utredningen innefattar en ca 8 kilometer lång sträcka mellan sjön Båtsjön och sjön Åkervristen, där ån lämnar kommunen och länet. Bitvis är ån svårtillgänglig på grund av mad- och våtmarker samt branta raviner. Vidare har bäcken från Packsjön till Storån, bäcken från Stora Bergsjön till Falerum samt delar av Hammarån inventerats. Totalt har ca 15 kilometer fältinventerats varav vissa sträckor endast översiktligt rekognoscerats.

Landskapet är synnerligen kuperat och denna åsträcknings dalgång utgör början av den särpräglade Uknadalen. Ån är ställvis mycket meandrande, omgiven av ännu hävdade madängar och betesmarker. Vid dessa flyter ån tämligen sakta fram medan ån i övrigt ofta är strömmande med små forsar. Bebyggelsen återfinns på båda sidor om ån. Gärdserum är sockencentra i området medan Falerum snarare utgör en mindre tätort med skola och affärer.

Befintliga kunskapsunderlag

Uknadalen är sedan tidigare utpekad som särskilt värdefull ur kulturmiljösynpunkt (figur 3). Hela den inventerade delen av Storån utgör ett riksintresse för kulturmiljö, Uknadalen [E73], där områdets samspel mellan tidig småskalig industri och bondesamhälle framhålls. Även den förhistoriska bruknings- och bosättningskontinuiteten med Gärdserums kyrka, Falerums by med arbetar- och egnahemsbebyggelse samt Bortgården anses viktig för framväxandet av dagens samhälle. Hit räknas också Kvistrum säteri. De spridda fornlämningar som finns i området, såsom fornborg (Gärdserum 1:1) och gravar (exempelvis Gärdserum 35:1-2 och 36:1), antyder likaså dalgångens vikt som kommunikationsled under förhistorisk tid.

Figur 2. Gärdserums kyrka. Kyrkan är byggd i nygotisk stil och invigdes år 1857. Foto: Annelie Claèsson.

Nästan samma utbredning har K3 Uknadalen i Länsstyrelsens kulturminnesprogram för Åtvidabergs kommun (Natur Kultur 1983). Även här omnämns den sammanhängande dalgångens komplexitet med fornlämningar från förhistorisk tid, Gärdserum kyrka, Bortgården, Kvistrum säteri samt det stora antalet småskaliga industrier som mycket bevarandevärda.

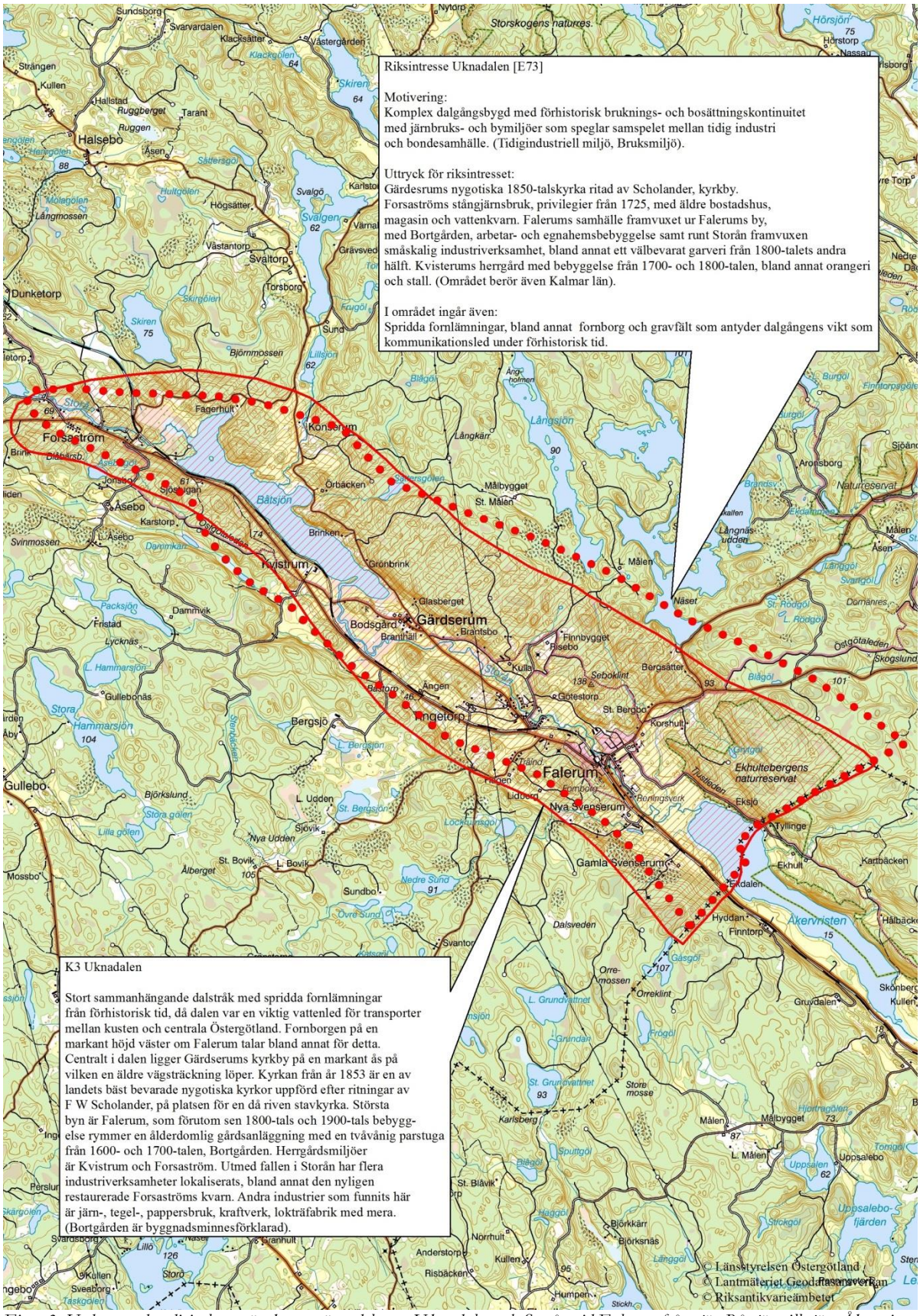

Figur 3. Utdrag ur den digitala terrängkartan över delar av Uknadalen och Storån vid Falerum från sjön Båtsjön till sjön Åkervristen. De två områden som sedan tidigare är utpekade som särskilt värdefulla ur kulturmiljösynpunkt är markerade.

Under år 1978 utfördes en kvarninventering i Östergötlands län, vilken innefattade arkivstudier och okulära besiktningar. Originalhandlingarna finns på Östergötlands museum. Invid denna del av Storån dokumenterades Cederholms kvarn.

Under åren 1978-79 utfördes en broinventering i Östergötland (Moderatho). Broarna indelades i olika klasser utifrån utseende och funktion, samt deras representativitet för typen. Till klass 1A och 1B hänfördes broar som ansågs vara goda representanter för sin tids brobyggnadskonst och exemplifierade den tekniska och kommunikationshistoriska utvecklingen. Till klass 2 hänfördes broar som vid inventeringen inte bedömdes äga de kulturhistoriska värden som motiverade placering i klass 1.

En bro längs den aktuella sträckningen är klassad som 1B, nämligen stenvalvsbron över Storån vid Falerum (Gärdserum 51:1). Byggnadsåret är okänt, men bron byggdes troligen efter år 1850 i ett stort spann med kilat valv. Senare har vägbanan höjts. Bron har trots detta bevarat sin prägel som stenvalvsbro med traditionell teknik (Moderatho). Bron är väl synlig från den parallellt löpande nya vägen.

Figur 4. Stenvalvsbron över Storån vid Falerum (Gärdserum 51:1) byggdes efter år 1850 i ett stort spann med kilat valv. Foto: Annelie Claèsson.

Den riksomfattande fornminnesinventeringen som bedrevs i Riksantikvarieämbetets regi utfördes i berört område under år 1945 med en revideringsinventering år 1979. Under fornminnesinventeringen var det vattenanknutna kulturarvet vanligtvis lågprioriterat och förutom stenvalvsbron (Gärdserum 51:1) fanns inget registrerat i direkt anslutning till ån.

Fornlämningsmiljö

På höjdlägen i dalgången utmed Storån vid Falerum finns ett antal förhistoriska gravar främst i form av stensättningar men även ett par resta stenar (Gärdserum 2:1-2), vilka samtliga kan härledas till järnåldern. Tämligen osäkra källor talar om att det i närheten av de resta stenarna funnits både ett gravfält och en domarring. I närområdet undersöktes år 1976 en grav från romersk järnålder, 0-400 e.Kr., med bland annat vapenfynd i form sköldbuckla och svärd. På Dackeberget direkt söder om Falerum finns en fornborg (Gärdserum 1:1) med strategiskt läge och utsikt mot Uknadalen. Fornborgen är möjligen samtida med vapengraven, men än vanligare är att dylika borgar dateras till den enligt traditionen oroliga folkvandringstiden, 400-550 e.Kr.

Figur 5. Resta stenar, varav den bortre antas vara ursprunglig (Gärdserum 2:1-2). Foto: Annelie Claèsson.

Att området varit bebott under järnåldern och framåt är ställt utom tvivel. Gärdserum omnämns i skriftliga källor i mitten av 1300-talet och den träkyrka som föregick dagens kyrka sägs härröra från 1200-tal. Två stenåldersyxor vittnar dock om att människor vistats i området betydligt tidigare. Båda yxorna har hittats på norra sidan av dalgången, i åkermark respektive i vägbank invid åker (Gärdserum 55:1 och 58:1).

Det historiska kartmaterialet visar att uppodlingsgraden sedan lång tid tillbaka ställvis varit hög i området. Det innebär att det sannolikt även förekommer ett dolt kulturlandskap, främst bestående av förhistoriska boplatser och överodlade gravar på topografiskt fördelaktiga lägen.

Historisk miljö

År 1879 öppnades järnvägen Norsholm-Västervik med station i Falerum. Den hade stor betydelse för utvecklingen av Falerums by från bondesamhälle till stationssamhälle.

Bland annat etablerades hotell, handelsbod och bank i området. Flertalet industriella anläggningar utvecklades eller grundades nu såsom pappersbruk, garveri, ullspinneri och tegelbruk (Sjunnesson 2006 och Söderbäck 1979).

I det framväxande samhället fanns också ett bryggeri som var i bruk mellan åren 1867 till 1929 (Sveriges Bryggerier).

Kring både Gärdserum och Falerum finns flera utsiktplaster med tradition. Norr om Gärdserums kyrka ligger Glasberget. Som högst är berget 141 meter över havet och har en vacker utsikt över Gärdserums kyrka och by. I närheten av Gärdserums gamla skola ligger Galgbacken, en före detta avrättningsplats (Gärdserum 67:1). Idag ligger Falerums bygdegård här. Dackeberget med sin fornborg ligger strax intill Falerum samhälle och har tidigare omnämnts. Norr om Falerum ligger utsiktsplatsen Seboklint som är 138 meter över havet. Härifrån har man en fantastisk vy över hela bygden. På en storskifteskarta från år 1797 över skog och skogsmark finns en vårdkase markerad på toppen av berget (Gärdserum 334, LMS Akt G30-10:3).

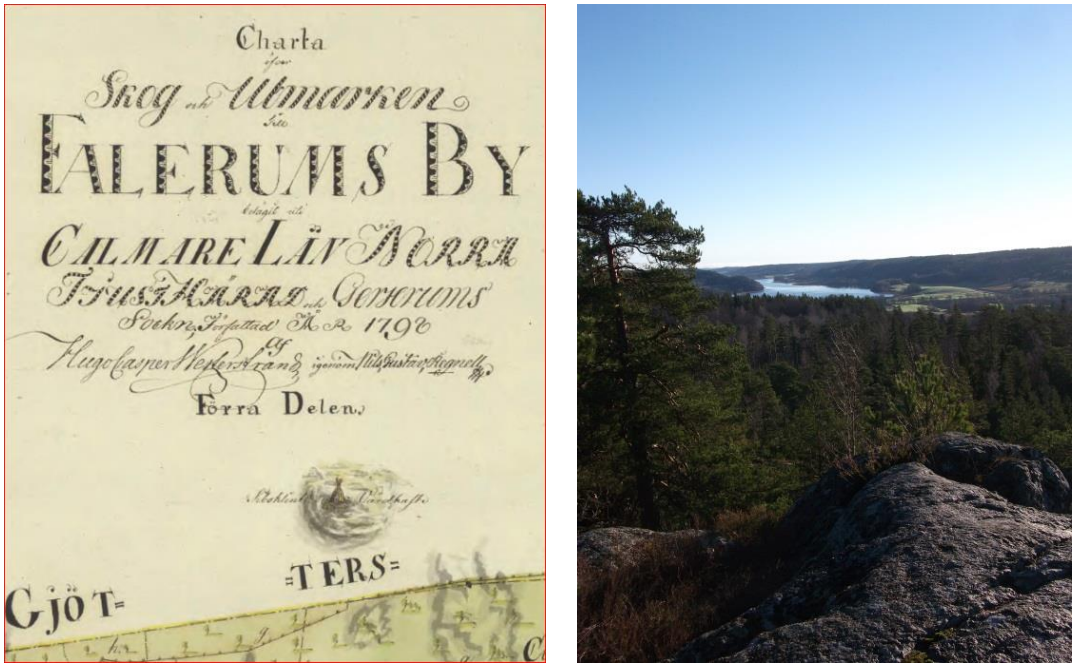

Figur 6. Utsnitt ur storskifteskarta över skog och skogsmark från år 1797 (LMS Akt G30-10:3). På Seboklint är en vårdkase utritad och omnämnd (Gärdserum 334). Den högra bilden visar den vackra utsikten från Seboklint mot sjön Åkervristen. Foto: Annelie Claèsson.

Vid utloppet till sjön Åkervristen ligger Trätudden och Malmviken, två platser och två namn med varsin historia. Trätudden utgör en bit åkermark invid sjön Åkervristen. Enligt uppgift har det vid upprepade tillfällen varit process om området mellan Falerum och Svenserum, därav namnet (SOFI). Malmviken är den vik som ligger mellan Trätudden och sjön Åkervristen. Här sägs det att man förr lastade ur malm som sedan fraktades på landsvägen till Forsaström (*ibid*).

Äldre bebyggelseenheter

By- och gårdstomter
En bit söder om Storån finns lämningar efter en idag övergiven gårdstomt. Tomten är Bastorps gamla tomt (Gärdserum 43:1) och har reviderats i samband med denna utredning. Äldsta kända belägg är i ett diplom från år 1383 (SVAR och SOFI).

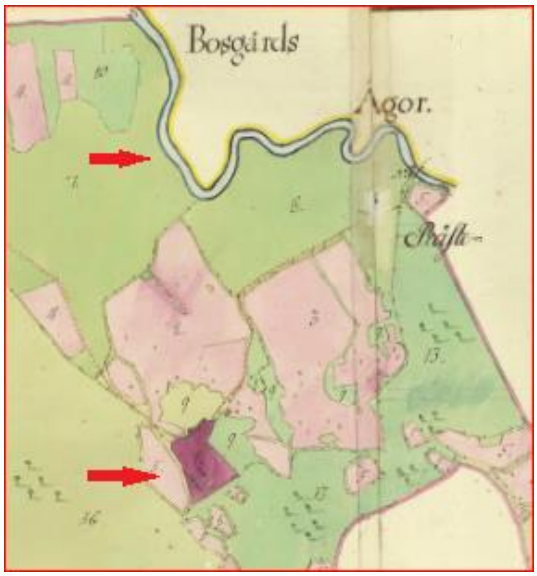

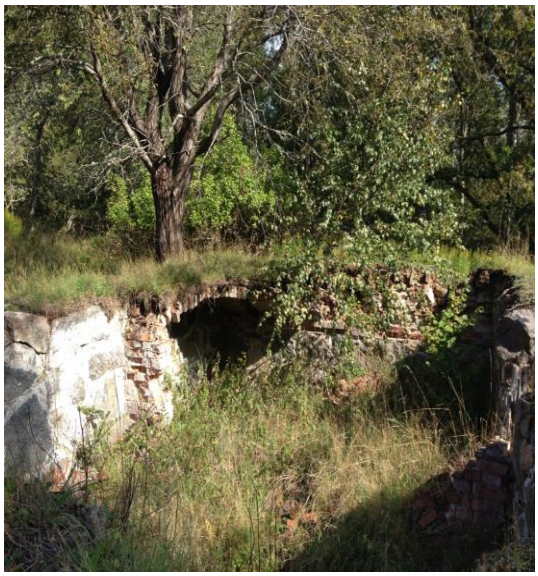

Figur 7. Utsnitt ur Charta öfver Frälsehemmanet Bastorp från år 1777 med Storån och gårdstomten markerade (LMS Akt G30-2:1). Den högra bilden visar grunden efter en möjlig jordkällare vid Bastorp (Gärdserum 43:1). Foto: Annelie Claèsson.

På en höjd i nordöstra delen av Falerum ligger den riksintressanta Bortgården. Den välbevarade gården är ett typiskt exempel på bondgårdar från 1700- och 1800-talet (Bebyggelseregistret och Natur Kultur 1983). Vid storskiftet år 1782 var Falerums by en radby. Vid laga skifte år 1849 fanns elva gårdar i byn. Av dessa blev endast fyra kvar på ursprunglig plats, varav Bortgården var en.

Mangårdsbyggnaden är knuttimrad med en undervåning som kan härröra från 1600-tal och en ovanvåning från 1700-talets slut eller 1800-talets början. Förstukvisten tillkom senare. Det ursprungliga taket av torv fick tegel år 1912 och vid samma tid tillkom troligen dagens gråmålade locklistpanel.

Till de äldsta uthusen hör loge, ladugård och förrådshus daterade till 1700-tal, möjligen 1600-tal. Undantagsstugan är från år 1751. Så sent som på 1940-talet kom dräng- och bykstugan till. Bortgården byggnadsminnesförklarades år 1980 (*ibid*).

Torp

Det äldre historiska kartmaterialet uppvisar minst nio torp belägna i omgivningarna kring Storån vid Falerum inklusive de tre tillflödena. Endast sådana som kan anses vara övergivna har tagits i beaktande. Ett av torpen förekommer så tidigt som år 1751 medan andra har sitt ursprung i 1800-talets mitt. Åtta av torpen är registrerade i fornminnesregistret sedan tidigare (Gärdserum 34:1, 38:1, 41:1, 56:1, 62:1, 63:1, 64:1 och 65:1), medan ett har påträffats och registrerats i fornminnesregistret i samband med denna utredning (Gärdserum 328).

Figur 8. Fattigstugan från år 1776 (Gärdserum 41:1), belägen invid Gärdserums kyrka. Foto: Annelie Claésson.

Gärdserum 41:1 är en fattigstuga som byggdes år 1776. Stugan är den enda av de nio torpen som inte utgör en lämning utan står invid Gärdserums kyrka än idag. För lägesangivelse av torpen hänvisas till kartan i figur 9.

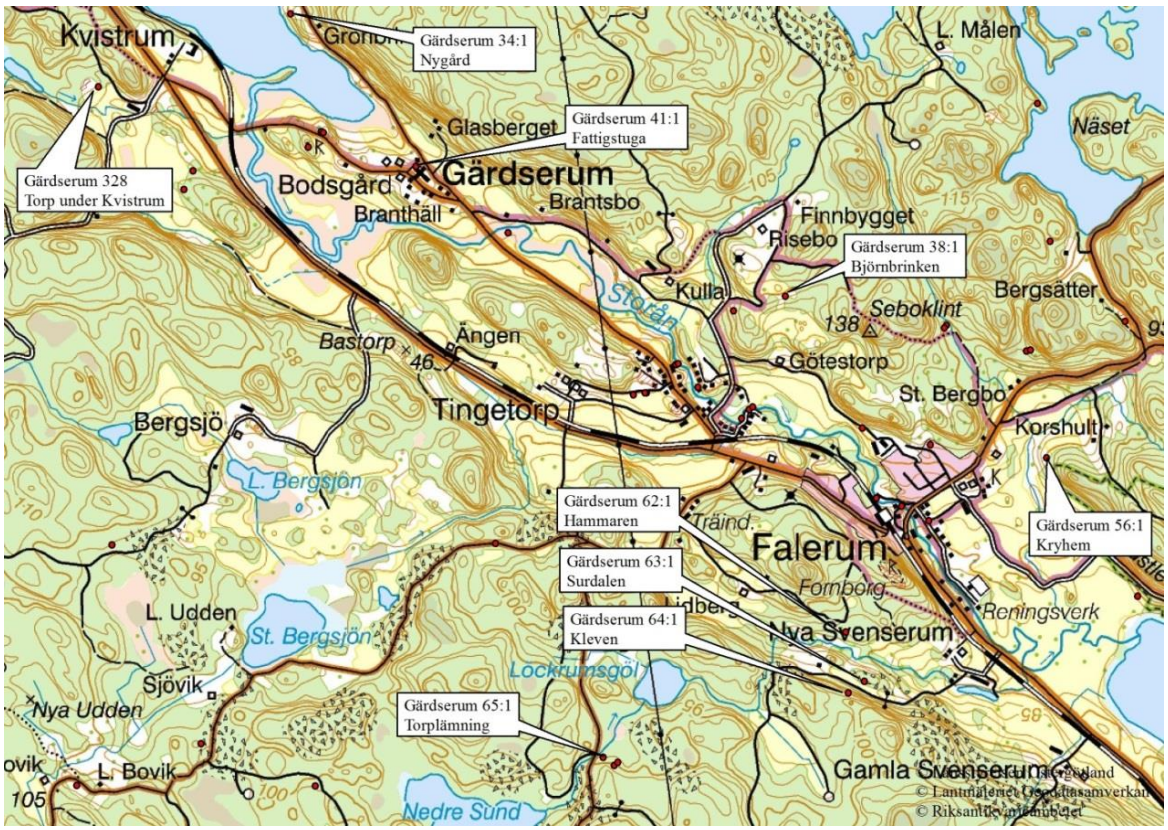

Figur 9. Utdrag ur den digitala terrängkartan över Storån vid Falerum, samt bäcken från Packsjön till Storån, bäcken från Stora Bergsjön till Falerum och Hammarån. De nio i rapporten omnämnda torpen är markerade.

Den vattenanknutna kulturmiljön

Nedan följer en beskrivning över de lämningar och lokaler som påträffats och besiktigats i samband med den kulturhistoriska utredningen. För lägesangivelser på samtliga nämnda lokaler i anslutning till ån hänvisas till kartorna i figurerna 24, 25, 28, 30 och 31.

Småindustrier

Längs Storån vid Falerum har över tid funnits ett stort antal småindustrier med direkt anknytning till vatten. Av en del återstår endast lämningar medan andra står kvar än i dag. Några småindustrier har krävt tillgång till vatten medan andra drivits av vattenkraft. Till de senare och mer kända hör Mariedals pappersbruk. I samma område låg även Viaholms garvaregård, ett spinneri, en lokträfabrik och en smedja. Nedströms härom har bland annat funnits färgeri, tegelbruk, ett antal kvarnar, sågverk och en flockfabrik.

Två kvarnar

Enligt en lantmäteriakt från år 1720 har två kvarnar, tillhörande Tingetorps ägor, legat utmed Storån i Falerum (LMA Akt 05-gär-4). Även kartor från år 1721 och år 1782 visar på två kvarnar i området (LMS Akt G30-31:1 och LMA Akt 05-gär-23a). Sannolikt har kvarnarna legat på var sida om ån. Vid inventeringstillfället återfanns inga synliga konstruktioner ovan mark, varför kvarnarna registrerats under antikvarisk bedömning uppgift om (Gärdserum 315 och 319).

Figur 10. Utsnitt ur en karta från år 1720 som visar de två kvarnarna utmed Storån i Falerum (LMA Akt 05-gär-4).

Mariedals pappersbruk

Totalt har sexton handpappersbruk funnits i Östergötland från 1600-talets första hälft till 1900-talets andra hälft. Mariedals pappersbruk är ett av dem och ligger väster om Falerum på dåvarande Tingetorps bys ägor. Pappersbruket grundades år 1815 av pappersmakare Jonas Cederdahl och var det andra i ordningen som uppfördes vid Storån. Tio år tidigare hade han startat Cederholms pappersbruk ett par kilometer nedströms. Fram till år 1848 drevs pappersbruken periodvis gemensamt, men på 1860-talet lades Cederholm ner. Mariedal kom att överleva i drygt 100 år till genom att specialisera sig på exempelvis handgjord papp. Bland annat tillverkade man bokbinderipapp och papp till dörrar på Saabs personbilar (Sjunnesson 2006).

Figur 11. Mariedals pappersbruk, grundat år 1815. Mangårdsbyggnaden som syns främst i bild har sitt ursprung i 1700-talet. I bakgrunden syns glättsalen med torkvind, byggd år 1926. Foto: Annelie Claèsson.

Till en början drevs pappersbruket av ett vattenhjul, men i senare tid av en turbin. Pappersbruket lades ner år 1967 på grund av att ägarna började bli gamla och att ingen i familjen ville ta över (*ibid*).

Figur 12. Utsnitt ur en karta från år 1892 (LMA Akt 05-gär-121). Den vänstra pilen visar Göterstorps ullspinneri. Här syns dammvallen (Gärdserum 318) vars lämningar finns kvar än idag. Den högra pilen visar Mariedals pappersbruk.

Idag finns ett flertal byggnader kvar såsom mangårdsbyggnaden från 1700-talet och glättsalen med torkvind, byggd år 1926, samt en del ekonomibyggnader. Många av byggnaderna är dock om- och tillbyggda. Själva pappersbruket från 1800-talet är rivet och en snickerifabrik har uppförts på platsen. Den vattenränna som gick från dammvallen, förbi spinneriet och till pappersbruket fanns kvar fram till 1960-talet. Idag är den helt borttagen. Lämningar efter dammvallen finns dock kvar (Gärdserum 318). Den 25 meter höga skorstenen som tillhörde pappersbruket uppfördes sannolikt i början av 1900-talet. Under år 2015 har länsstyrelsens parallella projekt *Vårda vattendragens kulturarv* bidragit med medel för att restaurera den vittrade skorstenen.

Även om endast ett fåtal byggnader från pappersbrukets tid finns kvar idag är Mariedal unikt. Vanligen återstår sällan spår av handpappersbruken på de gamla industriplatserna.

Figur 13. Till vänster lämningar efter dammvallen (Gärdserum 318). Till höger en del av den turbin som användes vid Mariedals pappersbruk. Delar av turbinen ligger fortfarande kvar på tomten till pappersbruket. Foto: Annelie Claèsson.

Området ägs idag av en privatperson som bor i mangårdsbyggnaden och driver sin verksamhet i kvarvarande lokaler.

Götersfors ullspinneri

I samma område som Mariedals pappersbruk låg Götersfors ullspinneri. Det är oklart när ullspinneriet grundades, men under en period på 1870-talet försedde sannolikt ullspinneriet pappersbruket med spinneriavfall. Avfallet maldes ner till flock som sedan användes till stoppning i täcken. Mellan åren 1916 och 1958 ägdes ullspinneriet av Mariedals pappersbruk. Spinneriet lades ner år 1958 (Sjunnesson 2006).

Arbetarbostaden till ullspinneriet finns kvar än idag. Strax norr om byggnaden är en husgrund (Gärdserum 322) som kan vara grunden efter ett uthus eller en del av spinneriet.

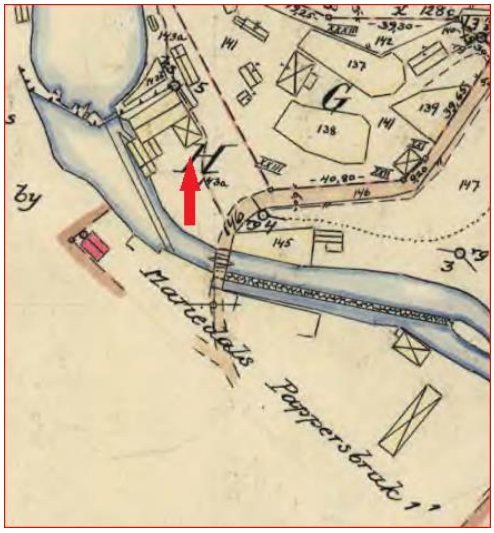

Figur 14. Utsnitt ur en karta från år 1934 (LMA Akt 05-gär-214). Pilen visar Götersfors ullspinneri och arbetarbostaden. Spinneriet lades ner år 1958. Bilden till höger visar arbetarbostaden till Götersfors ullspinneri idag. Foto: Annelie Claèsson.

Två kvarnar och en dammvall

Nedströms ovan nämnda kvarnar finns enligt en storskifteskarta från år 1774 uppgift om ytterligare två kvarnar (LMS Akt G30-31:2). På kartan syns även en dammvall. Platsen för anläggningarna har inte kunnat lägesbestämmas, men de förefaller ligga mellan Mariedals pappersbruk och Viaholms garvaregård. Liksom tidigare nämnda kvarnar har inga synliga konstruktioner ovan mark påträffats. De har därmed registrerats under antikvarisk bedömning uppgift om (Gärdserum 331).

Figur 15. Utsnitt ur en karta från år 1774 som visar de två kvarnarna och dammvallen (LMS Akt G30-31:2).

Viaholms garvaregård

Viaholms garvaregård är belägen direkt intill Storåns södra strand, nedströms det tidigare nämnda Mariedals pappersbruk. Garvaregården har funnits på platsen sedan mitten av 1740-talet. Nuvarande byggnad är från 1850-tal. I verksamheten ingick också lokträfabrik, skomakeri, färgeri och smedja (Brukskultur Åtvidaberg).

Figur 16. De övre bilderna visar mangårdsbyggnaden till garveriet samt utbyggnaden där den egna läderaffären och skomakeriet låg ända fram till 1970-talet. De nedre bilderna visar det långsträckta garveriet och lokträfabriken. Foto: Annelie Claèsson.

I garveriet bearbetades djurhudar och efter en ingående process fick man fram läder som såldes i Åtvidaberg. Förbrukningen av läder var stor bland kopparverkets anställda. Verksamheten upphörde på 1930-talet. Lädret användes också i den egna läderaffären och till skomakeriet som låg i den lilla utbyggnaden till bostadshuset. Den verksamheten var igång fram till 1970-talet (*ibid).*

I lokträfabriken tillverkades lokträ som var en del av seldonet till hästar. Byggnaden finns kvar än idag och inrymmer numera Wiaholms Möbelkonservering & Restaureringsateljéer.

Än idag syns grunderna efter färgeriet och smedjan (Gärdserum 314). Där huvudfåran rann på 1930-talet finns ett stenfundament kvar (Gärdserum 314).

Figur 17. Utsnitt ur karta från år 1934 som visar den långa garveribyggnaden nere till vänster samt färgeri och smedja strax till höger om byggnaden (LMA Akt 05-gär-214). Bilden till höger visar stenfundamentet. Foto: Annelie Claèsson.

Idag ägs garveriet av två privatpersoner som har renoverat garveriet med tillhörande byggnader. Själva bor de i huvudbyggnaden och garveriet är ett privat museum dit man får komma på besök efter avtalad tid. På grund av den unika miljön förekommer Viaholms garvaregård i diskussioner om byggnadsminnesförklaring.

Tullkvarn till Falerum

En bit uppströms från stenvalvsbron (Gärdserum 51:1) och gamla vägen till Hannäs finns en kvarnlämning (Gärdserum 326). På en storskifteskarta från år 1802 benämns den som Tullkvarn till Falerum. Lämningarna på platsen utgörs bland annat av en enkel rad med huggna stenar mot åkanten som i södra delen avslutas av en betongsockel. Norr om kvarngrunden finns rester av en kvarnsten och i ån, på en mindre landtunga, finns rester av ett betongfundament. Vidare uppströms kvarnen finns lämningar efter en dammvall (Gärdserum 325).

Figur 18. Tullkvarnen till Falerum (Gärdserum 326). På bilden syns den enkla rad med huggna stenar som finns kvar efter kvarnen. Foto: Annelie Claèsson.

Såg

Enligt en äldre lantmäteriakt från år 1782 (LMA Akt 05-gär-22a) har det legat en såg nedströms tullkvarnen. Sannolikt låg den även nedströms dagens stenvalvsbro (Gärdserum 51:1). I området finns idag två husgrunder och en dammvall (Gärdserum 337), där framför allt lämningen efter dammvallen är väl synlig.

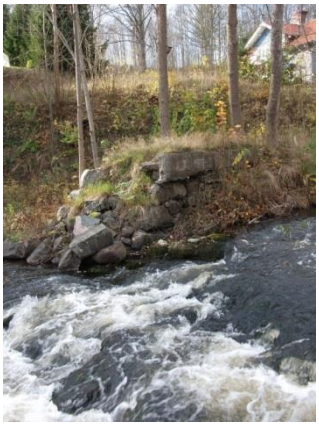

Figur 19. Lämningen efter dammvallen strax nedströms stenvalvsbron och gamla vägen till Hannäs syns tydligt än idag (Gärdserum 337). Foto: Annelie Claèsson.

Cederholms pappersbruk

Cederholms pappersbruk grundades på Falerums bys ägor år 1805 av Jonas Cederdahl. Tio år senare kom han att grunda Mariedals pappersbruk. År 1868 lades Cederholms pappersbruk ner. Många av handpappersbruken konkurrerades ut av pappersmaskinens intåg, men några blev kvar, däribland Mariedal (Sjunnesson 2006). Platsen för pappersbruket har inte kunnat lägesbestämmas, men sannolikt låg bruket i området kring Cederholms kvarn. Vid inventeringstillfället återfanns inga synliga konstruktioner ovan mark. Pappersbruket har registrerats tillsammans med Cederholms kvarn och såg (Gärdserum 338).

Cederholms kvarn och såg

Invid Storån, nedströms vägen mot Hannäs, låg Cederholms kvarn från år 1878. Den återfinns så sent som på äldre ekonomiska kartan från år 1945 (RAK Akt J133-7g9e47 Gärdserum). Enligt den kvarninventering som gjordes år 1978 fanns kvarnen, bostadshuset, hönshuset, uthus och ett före detta kvarnstall kvar i gott skick. Idag är bostadshuset liksom kvarnstallet och hönshuset kvar. Själva kvarnen lades ner år 1977 och revs enligt uppgift i början av 1980-talet, varefter ett bostadshus uppfördes i området. Spår efter kvarnen syns i form av en stenrad utmed tomten till bostadshuset och längs delar av åkanten. På platsen för nuvarande bostadshus låg tidigare Cederholms såg. Kvarnen, sågen och pappersbruket har registrerats tillsammans (Gärdserum 338).

Figur 20. Till vänster en stenrad i åkanten efter Cederholms kvarn. Till höger hönshuset i tegel. Foto: Annelie Claèsson.

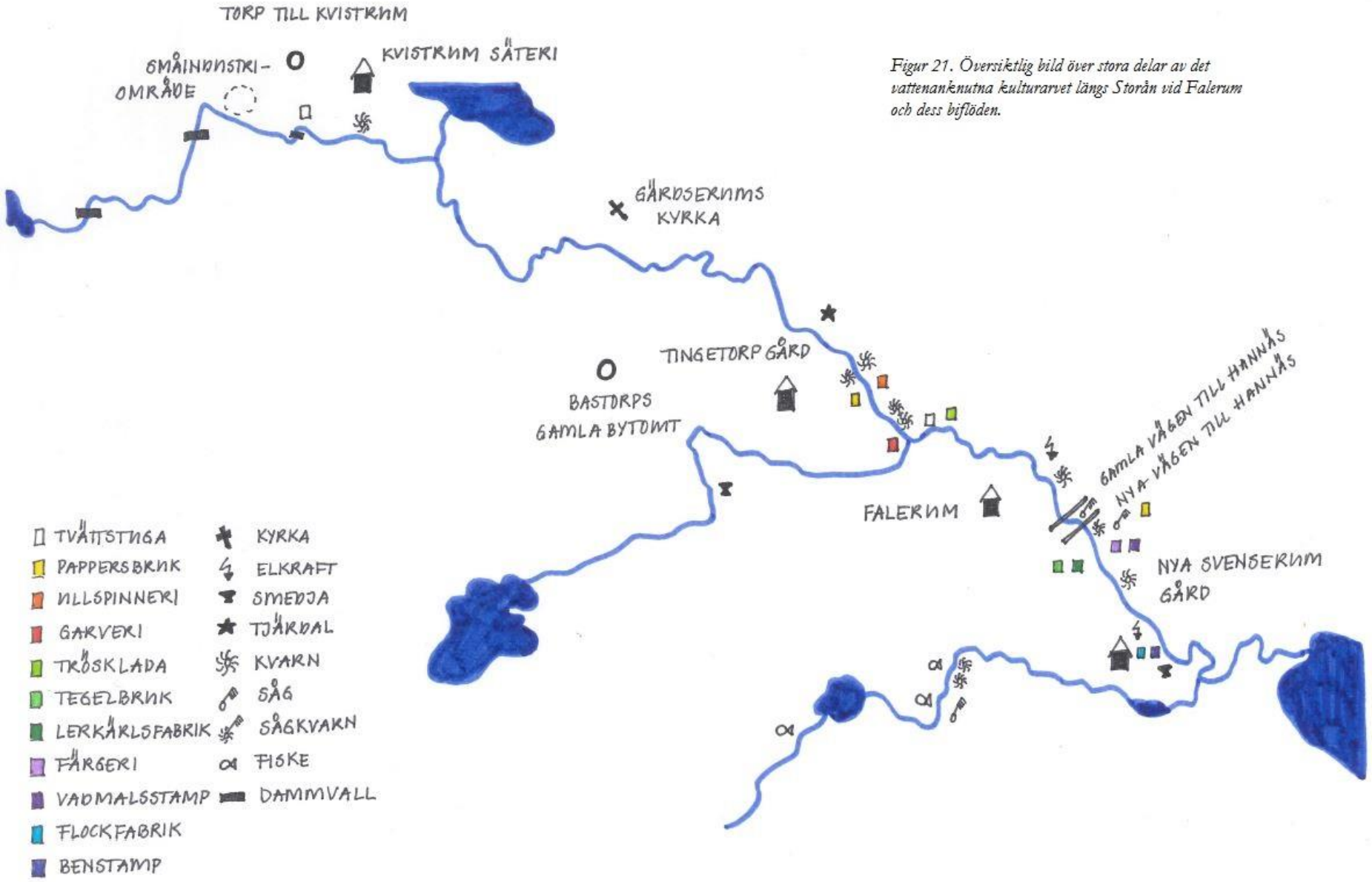

Figur 21. Översiktlig bild över stora delar av det vattenanknutna kulturarvet längs Storån vid Falerum och dess biflöden.

Augustenburgs färgeri, sedermera Falerums tegelbruk
Under 1800-talet tillkom Augustenburgs färgeri med vadmalsstamp. Färgeriet ersattes i början av 1900-talet av Falerums tegelbruk (Brukskultur Åtvidaberg).

Ända sedan medeltid har tegel använts i Sverige. Tekniken fördes in i landet i samband med etableringen av klosterordnar. Till en början var det endast kyrkan och kungamakten som använde sig av tegel. I och med reformationen och upphörandet av klosterväsendet försvann mycket av hantverkskunnandet, men ett antal lokala tegelbruk levde kvar. I början av 1800-talet var tegelbruken små och knutna till specifika gods. I början av 1800-talets första hälft började marknaden att växa. Bland annat var det täckdikning med tegelrör samt framväxandet av städer som gjorde att godstegelbruken kunde utvecklas till tegelindustrier (Riksantikvarieämbetet och Sveriges Tegelindustriförening 1987).

Östergötland har haft ett stort antal gods- och gårdstegelbruk. I länet har minst 100 stycken tegelbruk varit verksamma under senare delen av 1800-talet. Under 1900-talet hade de minskat till hälften. De flesta var av typen godstegelbruk med en huvudsaklig tillverkning av taktegel och dikesrör. De mindre gårdstegelbruken försvann i början av 1900-talet, medan de lite större bruken lades ner först på 1960-talet. Efter år 1970 finns inget bruk i drift kvar i länet, men lämningar efter anläggningar finns på flera orter (Olsson 1987).

Figur 22. Till vänster bostadshus till Augustenburg. Till höger uthus till detsamma. Foto: Annelie Claèsson.

I början av 1900-talet upphörde Augustenburgs färgeri och Falerums tegelbruk övertog tomt och lokaler. Tegelbruket i Falerum hade en liten blandad produktion där tonvikten låg på tillverkning av taktegel och rör, men även tillverkning av murtegel och specialtegel förekom. På ekonomiska kartan från år 1945 kan man ännu i området se tegelbrukets byggnader. Bruket lades sannolikt ner kring år 1960. Idag finns en torklada kvar i området (*ibid).* Det sägs också att tegelbruket delade sin lerkvarn med Falerums lerkälsfabrik (Brukskultur Åtvidaberg). Augustenburgs färgeri med vadmalsstamp, Falerums tegelbruk och lerkärlsfabriken har registrerats tillsammans (Gärdserum 332).

Kvarn nedströms Augustenburg
Nedströms Augustenburgs färgeri och det som sedan kom att bli Falerums tegelbruk finns uppgifter om att det ska ha legat en kvarn. Vid inventeringstillfället återfanns på platsen rester av betong, sten och tegel i åkanten, men inga synliga konstruktioner. Därmed har kvarnen registrerats under antikvarisk bedömning uppgift om (Gärdserum 333).

Flockfabrik och benstamp
På västra sidan om Storån, mitt emot dagens reningsverk, fanns en flockfabrik med benstamp. I flockfabriken rev man gamla kläder till så kallat flock som sedan användes till stoppning i madrasser. I benstampen, som drevs av samma vattenhjul som flockfabriken, krossades djurben som ingick i foder till djur. Krossade djurben användes även som jordförbättring (Brukskultur Åtvidaberg).

På foton från år 1900 och 1902 ser man den gamla flockfabriken med vattenhjul. När den tillkom respektive revs är oklart, inte heller här har några synliga lämningar ovan mark påträffats vid inventeringstillfället. Därmed har flockfabriken med benstamp registrerats under antikvarisk bedömning uppgift om (Gärdserum 351).

Figur 23. Foto från år 1902 som visar flockfabriken i Falerum (Gärdserum 351). Foto: Johan E Thorin. Källa: Östgötabild.

Karlssons smedja
I området intill flockfabriken ska en även smedja kallad Karlssons smedja ha legat. Här var den sista smeden verksam fram till 1960-talet (Brukskultur Åtvidaberg). Liksom flockfabriken påträffades vid inventeringstillfället inga synliga lämningar ovan mark, varför smedjan, tillsammans med flockfabriken och benstampen registrerats under antikvarisk bedömning uppgift om (Gärdserum 351).

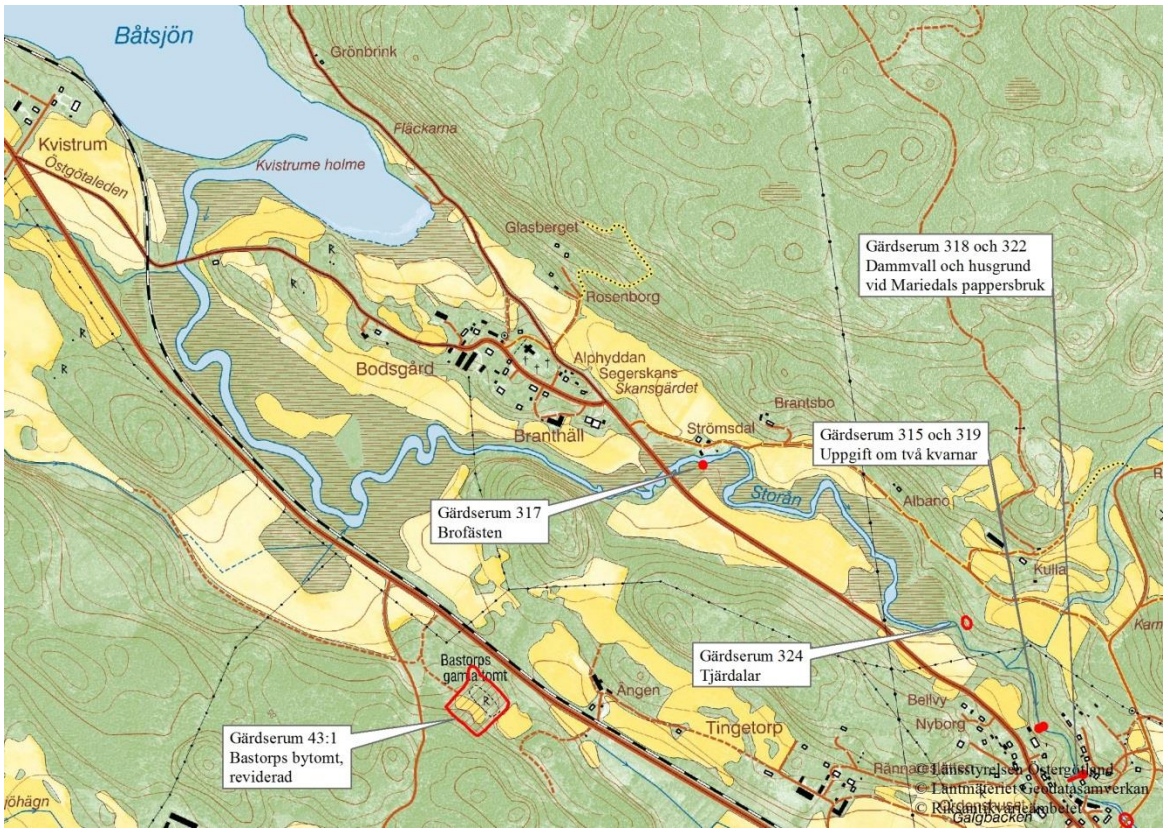

Figur 24. Utdrag ur den digitala fastighetskartan över norra delen av Storån vid Falerum från sjön Båtsjön vid Kvistrum säteri till sjön Åkervristen vid Svenserum. De lämningar och lokaler som påträffats och besiktigats i samband med den kulturhistoriska utredningen utmed denna sträcka är markerade.

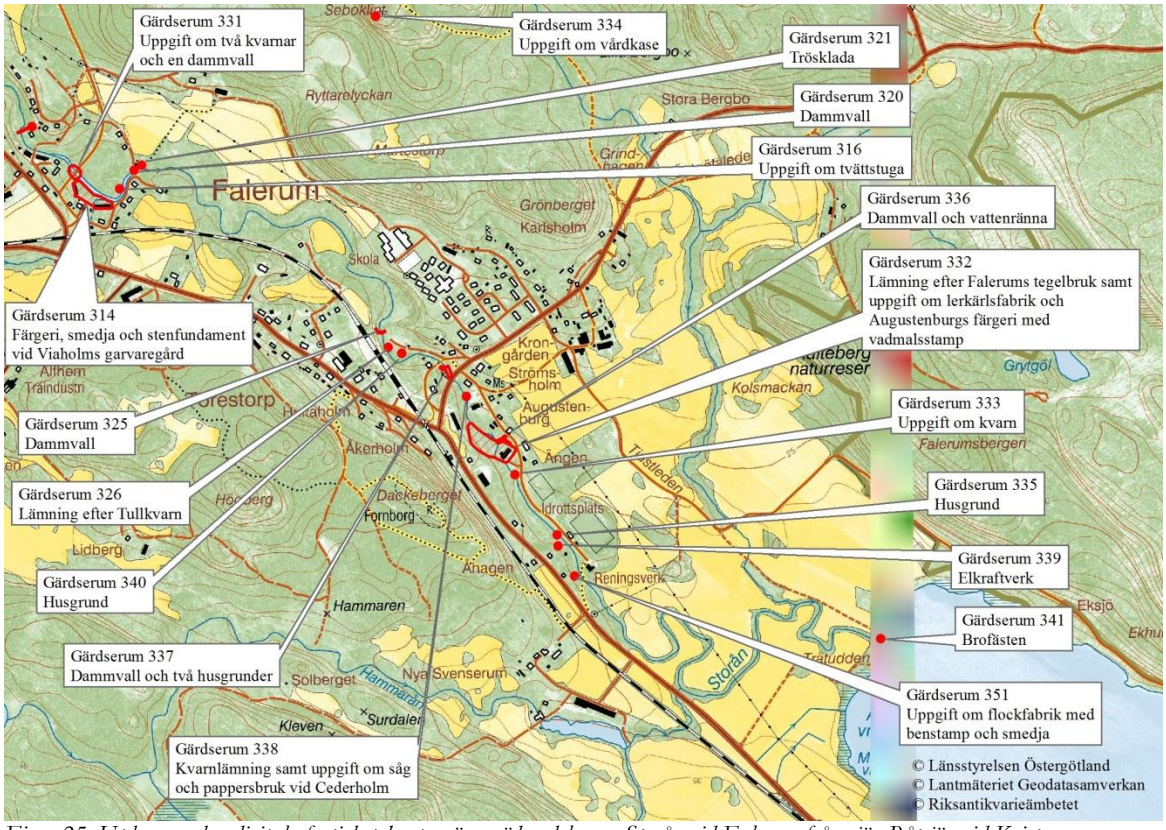

Figur 25. Utdrag ur den digitala fastighetskartan över södra delen av Storån vid Falerum från sjön Båtsjön vid Kvistrum säteri till sjön Åkervristen vid Svenserum. De lämningar och lokaler som påträffats och besiktigats i samband med den kulturhistoriska utredningen utmed denna sträcka är markerade.

Kvarnar och dammvallar i bäcken från Packsjön till Storån

Sydväst om Kvistrum säteri rinner en ca 2 kilometer lång bäck från Packsjön österut till Storån. Utmed sträckan har vid inventeringstillfället flera lämningar efter dammvallar påträffats (Gärdserum 350, 349, 348 och 327). Det torde tyda på att det sannolikt förekommit ett flertal vattendrivna anläggningar i bäcken. I höjd med gården Dammvik påträffades lämningen efter en dammvall intill en del av bäcken som tidigare kraftigt rensats (Gärdserum 350). Den rensade delen är 75 meter lång, mellan 1 och 4 meter bred och 3 meter djup. Ställvis är kanterna sprängda, däremellan kallmurade med idag till stor del övermossade stenar. Nedströms ovan nämnda dammvall påträffades två parallellt liggande dammvallar invid en större husgrund (Gärdserum 348). På grund av det bristfälliga kartmaterialet i området har funktionen inte kunnat fastställas.

Figur 26. Kvarngrund med lämningar på båda sidor om bäcken (Gärdserum 330). Foto: Annelie Claèsson.

Invid vägen till Falerum finns idag en kvarnlämning och ett stenfundament (Gärdserum 330). En karta från år 1777 visar att här funnits två kvarnar (LMS Akt G30-18:1). På kartan markeras den västra kvarnen till synes mitt i bäckfåran, vilket lämningen bekräftar genom att det på ömse sidor om bäcken finns två kallmurade stengrunder med en öppning på ca 3 meter för bäcken. Den nordvästra grunden är vinkelformad medan den sydöstra är rektangulär. Mellan grunderna finns en stensatt vattenränna. Enligt kartan ligger den östra kvarnen på bäckens norra kant, vilket styrks av lämningens placering. Lämningen utgörs idag av ett kallmurat stenfundament. Genom fundamentet går en ca 1 meter bred, något svängd, öppning.

Figur 27. Stenfundament med svängd öppning (Gärdserum 330). Foto: Annelie Claèsson.

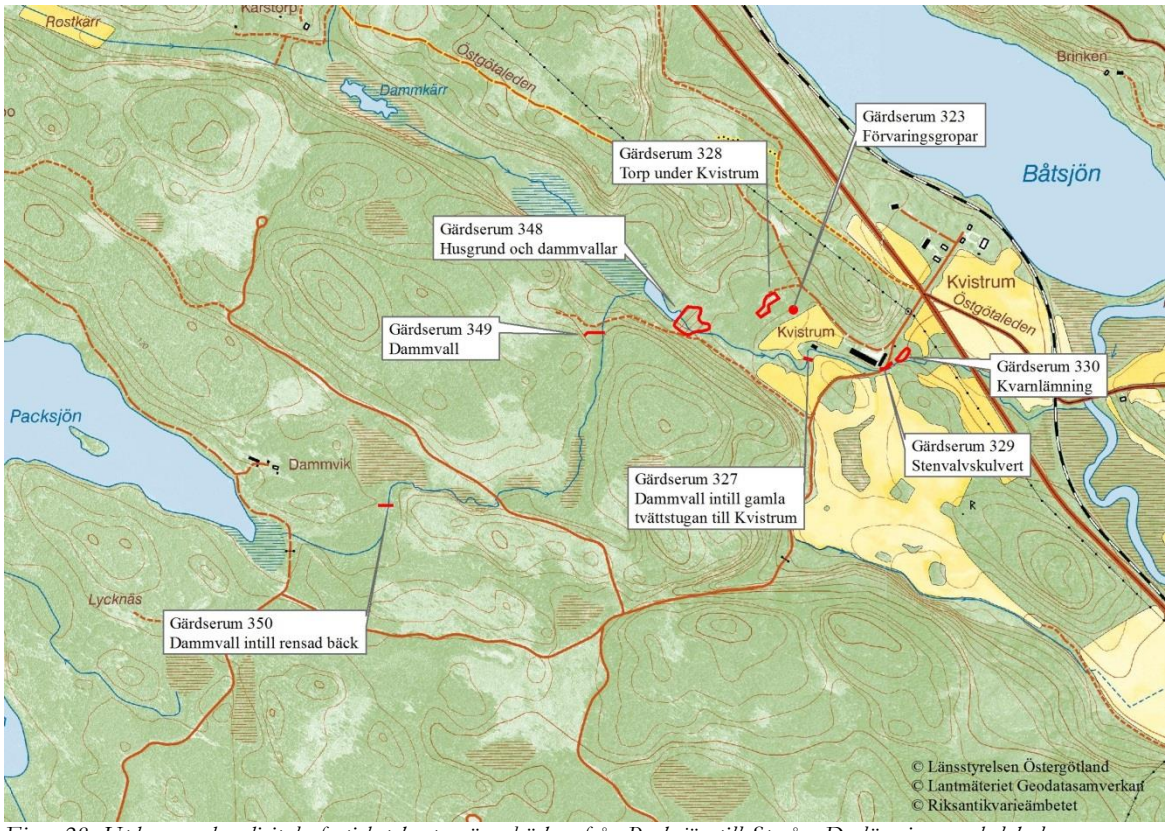

Figur 28. Utdrag ur den digitala fastighetskartan över bäcken från Packsjön till Storån. De lämningar och lokaler som påträffats och besiktigats i samband med den kulturhistoriska utredningen utmed denna sträcka är markerade.

Smedja i bäcken från Stora Bergsjön till Falerum

Mitt emot södra infarten till Gärdserum löper en ca 2,5 kikometer lång bäck från Stora Bergsjön till Falerum. Bäcken rinner i nordöstlig riktning och efter ca 1 kilometer från Stora Bergsjön viker den av i nordlig riktning. Nedanför ett fall med en fallhöjd på ca 4 meter finns en lämning efter en rektangulär husgrund bestående av kallmurad sten med en hjulgrav i västnordvästra delen. Söder om husgrunden finns även rester efter en dammvall. Enligt muntlig utsago är detta lämningen efter en spiksmedja (Gärdserum 345).

Figur 29. Hjulgraven. I bakgrunden syns dammvallen (Gärdserum 345).
Foto: Annelie Claèsson.

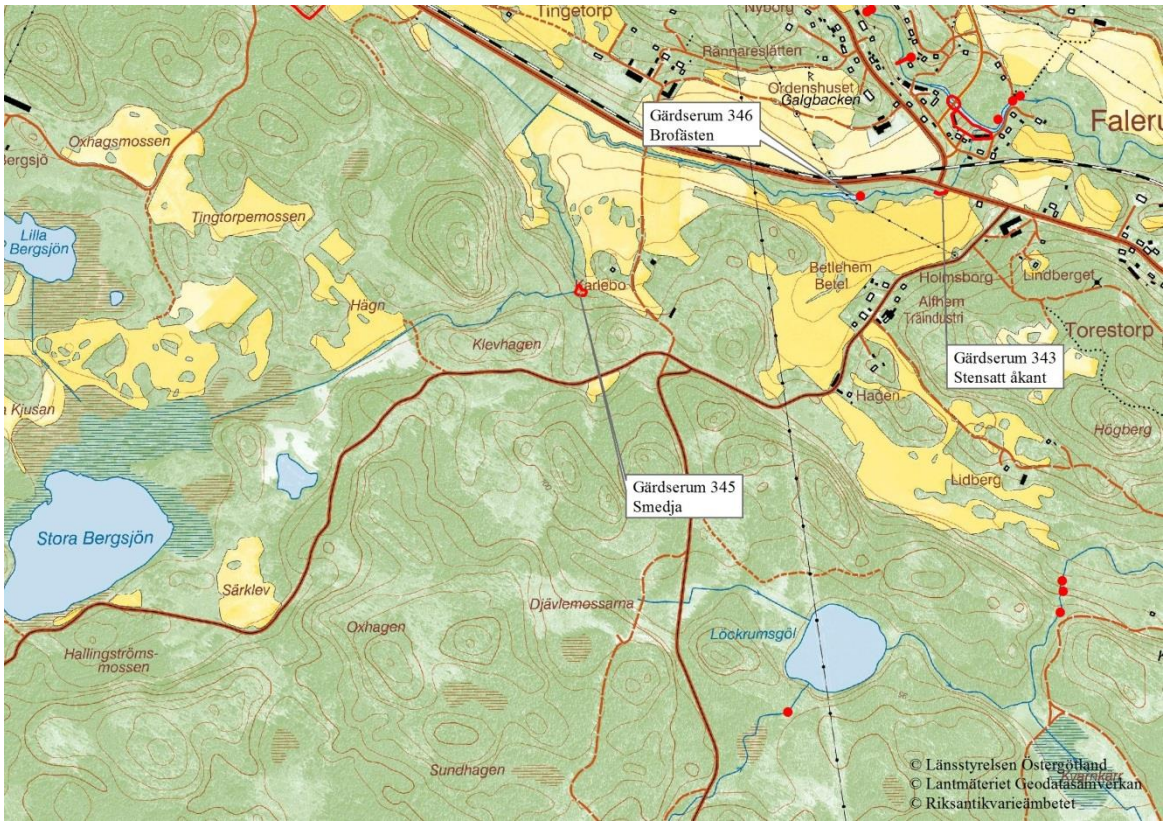

Figur 30. Utdrag ur den digitala fastighetskartan över bäcken från Stora Bergsjön till Falerum. De lämningar och lokaler som påträffats och besiktigats i samband med den kulturhistoriska utredningen utmed denna sträcka är markerade.

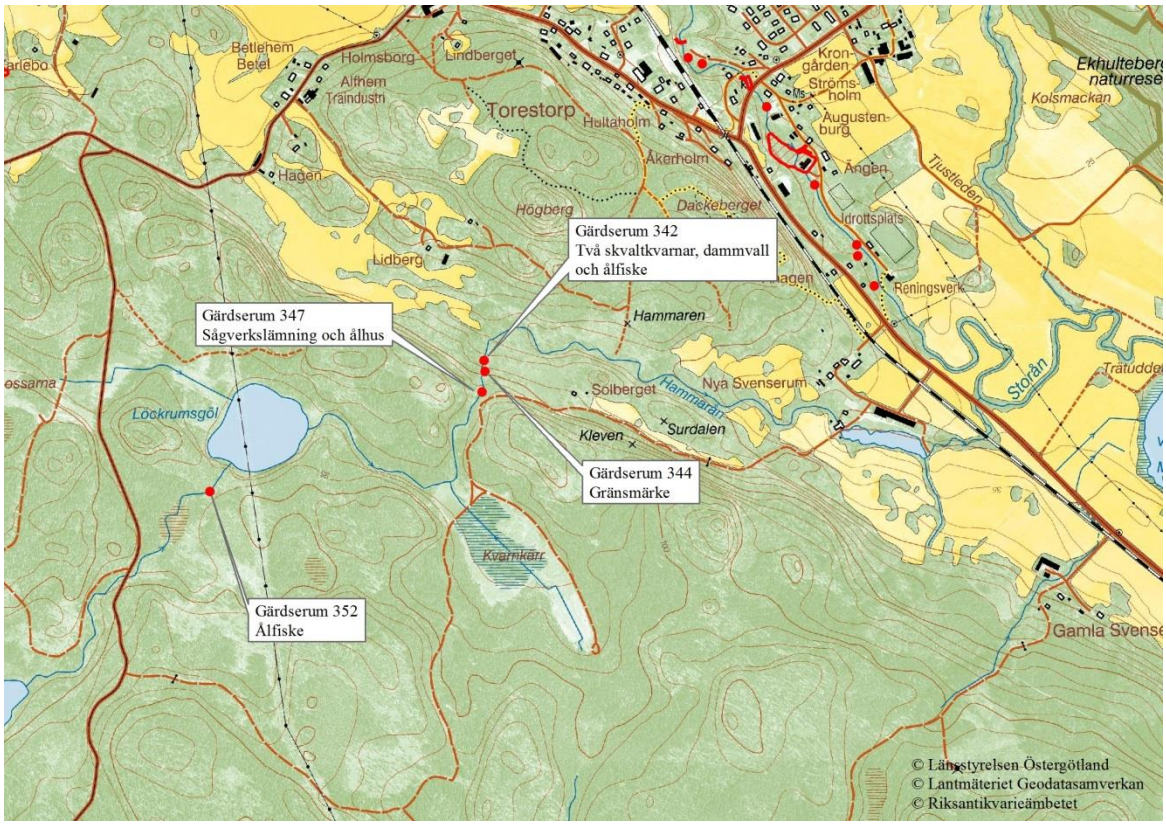

Figur 31. Utdrag ur den digitala fastighetskartan över Hammarån. De lämningar och lokaler som påträffats och besiktigats i samband med den kulturhistoriska utredningen utmed denna sträcka är markerade.

Kvarnar i Hammarån

Hammarån ansluter till Storån ca 500 meter uppströms sjön Åkervristen strax utanför Falerums samhälle. Vattendraget är ca 2,5 kilometer långt och rinner österut från Löckrumsgöl till Storån. På flera äldre kartor kan, väster om torpet Solberget, en sågkvarn (Gärdserum 347) och två skvaltkvarnar (Gärdserum 342) iakttas (LMS Akt G30-29:1, LMS Akt G30-29:3 och LMA Akt 05-gär-43). Kvarnarna är belägna i nära anslutning till varandra och borde periodvis varit verksamma under samma tid.

Flottning

Att utöka kunskapen kring flottningsepoken i länet är en av kulturmiljövårdens prioriteringar avseende det vattenanknutna kulturarvet. Enligt en karta i Västerviks kommuns kulturminnesprogram år 1986 har Storån använts som flottled, åtminstone nedströms Åkervristen (Klotz 2011). Däremot återfanns inga lämningar efter flottning utmed det aktuella vattendraget vid inventeringstillfället.

Kraftverk

I början av 1900-talet har två kraftstationer uppförts i Falerum. Norr om vägen till Hannäs, intill Tullkvarnen till Falerum, ska en mindre kraftstation för elektrisk belysning ha funnits. Kraftstationen sägs ha förstörts vid en vårflod år 1924, liksom den dammvall (Gärdserum 325) som också fanns i området (Brukskultur Åtvidaberg).

Nordväst om dagens reningsverk, på andra sidan Storån, ligger lämningarna efter en kraftstation (Gärdserum 339). Stationen uppfördes år 1917 av en privat elförening, vilken sedan sålde den till Forsaström Kraftaktiebolag. Driften lades ner på 1960-talet (Brukskultur Åtvidaberg).

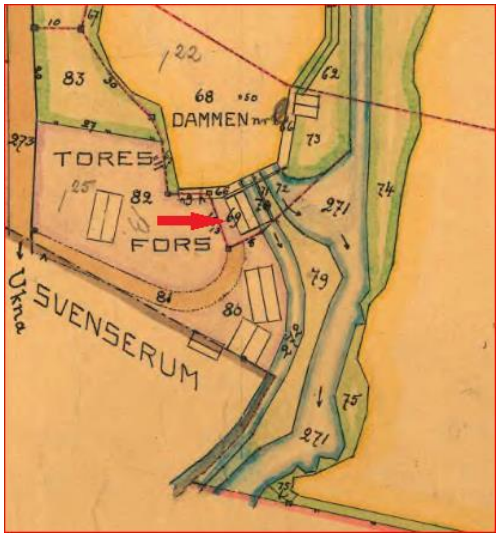

Figur 32. Till vänster lämningarna efter kraftstationen mittemot dagens reningsverk (Gärdserum 339). Foto: Annelie Claèsson. Till höger utsnitt ur en karta från år 1919 där den röda pilen visar samma kraftstation (LMA Akt 05-gär-147).

Kolning

Tillgång på träkol var under lång tid väsentligt för både järnframställning och järnhantering. Mycket av kolet som hämtades i Gärdserum socken användes till masugnen och stångjärnshammaren vid Forsaströms bruk. Inte mindre än 153 lokaler med kolningsanläggningar finns hittills registrerade i FMIS i Gärdserum socken. Inga anläggningar efter kolning har dock påträffats utmed de inventerade sträckorna i samband med denna kulturhistoriska utredning.

Tjärframställning
I en välhävdad och vackert kuperad betesmark på nordöstra sidan om Storån påträffades lämningar efter två tjärdalar (Gärdserum 324). Tjärdalarna, ca 10 respektive 15 meter i diameter stora och 0,4-0,6 meter djupa, är båda omgivna av låga vallar och har en öppning för ränna ner mot åbrinken.

Redan under järnåldern var det vanligt att bränna tjära i Sverige. Tjära framställdes för att skydda trä mot väta och röta. Under medeltiden och fram till 1800-talet var tjära en viktig exportvara för Sverige, främst till sjöfarten som använde den till impregnering av fartyg. Under 1900-talet kom sedermera produktionen att upphöra och ersattes av industriframställda impregneringsoljor. Den tjära som tillverkas idag framställs främst industriellt i ugnar.

Tjärdalar påträffas ofta i sluttningar i skogrika områden. Placeringen styrdes främst av närheten till råvaran, avståndet till gården och möjligheten till transport. Viktigaste förutsättningen var tillgången på skog. Själva anläggningen bestod av en grop som fylldes med trä rik på kåda, vanligen furu. Till en början användes hela stammen, men med tiden kom man att använda stubbar. När veden var kluven och staplad i gropen täcktes gropen med vitmossa. Därefter antändes övre delen av anläggningen och med hjälp av en bälg hölls fyren igång. Genom att placera en ränna nederst i gropen kunde tjära tappas av vartefter bränningen pågick. Avtappningsrännan kunde vara uppbyggd av sten, trä eller nergrävd i marken, där tjäran sedan samlades upp i kärl. Metoderna har präglats mycket av de lokala traditionerna (Hennius, Svensson, Ölund och Göthberg 2005).

Trösklada
På gården Götestorps ägor, strax nordöst om Viaholms garvaregård, har en trösklada legat (Gärdserum 321). Den finns med i äldre kartmaterial från år 1892 (LMA Akt 05-gär-121). På kartan anges ängen invid byggnaden som äng vid tröskverket.

Tröskladan, även kallad loge, är en ekonomibyggnad som användes till att tröska säd. De äldsta tröskladorna i Sverige härrör från början av 1300-talet. Med tiden kom de att utvecklas och en del antog en åttkantig form, så kallade rundlogar (Wikipedia).

Götestorps trösklada hade ett vattendrivet hjul. Så sent som för bara ett par år sedan stod ladan kvar, men är numera nedplockad och uppförd på Kisa hembygdsgård. I den gamla tröskladan är idag ett museum inrättat.

Figur 33. Till vänster lämningar efter Götestorps trösklada i form av en stengrund längs med åkanten (Gärdserum 321). Foto: Annelie Claèsson. Till höger utsnitt ur en karta från år 1892 som visar tröskladan (LMA Akt 05-gär-121).

Tvättstuga, bykstuga

Till Kvistrum säteri hörde en gång en tvättstuga av lite större slag. Byggnadsåret är oklart. Byggnaden som nu ligger på Adelsnäs ägor, invid bäcken som rinner från Packsjön till Storån, är kraftigt förfallen. Intill finns lämningar efter en damm och en dammvall (Gärdserum 327). En karta från år 1777 visar att det tidigare i området legat ett flertal byggnader innan tvättstugan uppfördes (LMS Akt G30-18:1).

Figur 34. Tvättstugan invid Kvistrum säteri. Foto: Annelie Claèsson.

Även till Viaholms garvaregård hörde tidigare en bykstuga (Gärdserum 316). Enligt muntlig utsago förstördes grunden vid en årensning på 1980-talet. I det äldre kartmaterialet från år 1934 kan man dock återfinna en mindre byggnad på den plats där bykstugan sägs ha legat (LMA Akt 05-gär-214).

Figur 35. Till vänster utsnitt ur en karta från år 1777. Den röda pilen visar de byggnader som tidigare legat i området där Kvistrums säteris gamla tvättstuga ligger (LMS Akt G30-18:1). Till höger utsnitt ur karta från år 1934 som visar bykstugan tillhörande Viaholms garvaregård (Gärdserum 316). Idag återstår endast utspridda stenar i området (LMA Akt 05-gär-214).

Madmarker
Åtminstone sedan järnåldern har slåtter av våtmarker haft stor betydelse för att hålla boskap med foder under vinterhalvåret. Gräsrika marker såsom myrar och tidvis översvämmade stränder utmed vattendrag slogs och höet samlades in. Madmarksslåtter gav god avkastning beroende på att maderna blev naturligt gödslade med mineraler och näringsämnen som en följd av att vattennivån varierade under året (Lindegård 2002).

Höet torkades på hässjor eller hässjestörar och i kanten av, eller på, slåttermarkerna fanns ängslador eller madhus där vinterfodret förvarades innan det fraktades hem till gården. Ladorna är ofta utritade på de historiska kartorna. I det historiska kartmaterialet kring Storån omnämns madvallar, men inga ängslador har påträffats.

Madmarkerna längs Storån vid Falerum förekommer främst i norra delen av åsträckan. Där ligger de öppet och utgör ett vackert inslag i landskapet tillsammans med den meandrande delen av ån. Idag hävdas de fortfarande av betande djur. Någon riktad inventering avseende madernas kulturarv i form av exempelvis ängslador och hässjor har inte företagits i samband med denna utredning.

Vadställe
I Hammarån finns ett vadställe markerat på en karta från år 1720. På kartan omnämns det som Gubbavadd (LMA Akt 05-gär-4). Vadställe var en plats där människor och djur kunde ta sig över ett vattendrag. Förr utgjorde vadställen viktiga passager eftersom det var svårt och dyrt att bygga broar. Inte sällan blev de naturliga rast- och mötesplatser och i vissa fall byggdes riktiga broar. I samband med att exempelvis kvarnar och såganläggningar byggdes och vattendrag dämdes upp var det vanligt att vadställen uppstod nedströms dessa anläggningar (Wikipedia).

Figur 36. Den vänstra kartan från år 1720 visar sågkvarnen och ålfisket. Nedströms är vadstället markerat (LMA Akt 05-gär-4). Den högra kartan från år 1774 visar ålhus (nr 77), två tillkomna skvaltkvarnar (nr 76) och vadstället nedströms från kvarnarna (LMS Akt G30-31:2).

Vid ovan nämnda plats låg just detta vadställe nedströms en sågkvarn och något senare även två skvaltkvarnar (LMA Akt 05-gär-4 och LMS Akt G30-31:2).

Gränsmärke

Figur 37. Gränssten vid kvarnmiljön i Hammarån (Gärdserum 344). Foto: Annelie Claèsson.

Uppströms de tidigare omnämnda skvaltkvarnarna i Hammarån påträffades ett gränsmärke. Gränsmärket består av en rest sten, ca 1 meter hög, 1 meter bred och 0,25 meter tjock. Runt själva gränsstenen är ett postament av mindre stenar. Idag står den inte i någon gällande gräns och då den i äldre kartmaterial inte heller markerat någon gräns har den registrerats under antikvarisk bedömning övrig kulturhistorisk lämning (Gärdserum 344).

Gränsmärken har använts och anlagts under lång tid för att markera gräns mellan exempelvis fastigheter, socknar och byar. Markeringarna varierar mellan att utgöra avancerade anläggningar med inskriptioner till enklare gränsrösen bestående av endast några få stenar med en uppställd visare i mitten.

Fiske

Utöver småindustrier uppvisar de historiska kartorna en del fasta fisken. I Båtsjön finns på en karta från år 1697 ett flertal katsor utritade (LMA Akt 05-gär-2). Katsor byggdes av störar och vidjor på ett sådant sätt att fisken inte hittade ut, varpå fångsten kunde håvas upp. Fasta fisken i form av tre ålfisken, varav ett även benämnts ålhus, är markerade i Hammarån på kartor från år 1720 och framåt (Gärdserum 352, 347 och 342).

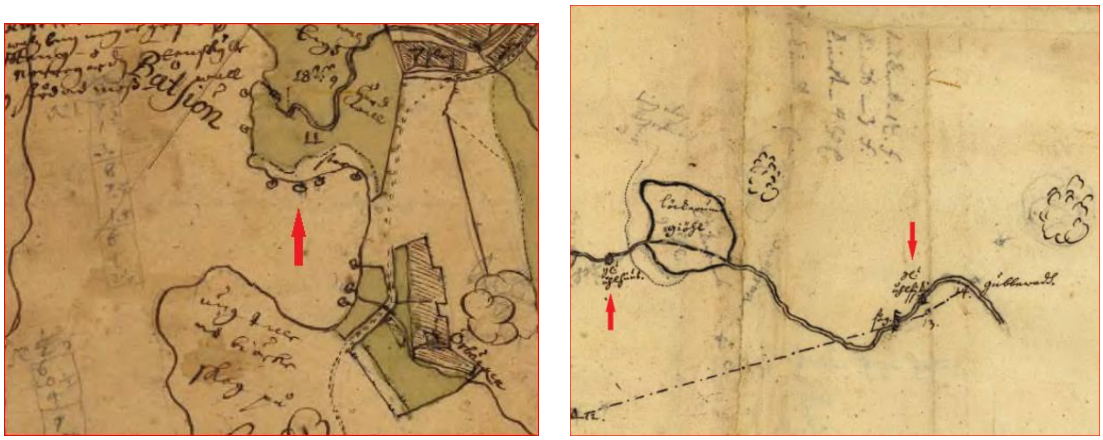

Figur 38. Till vänster utsnitt ur en karta från år 1697 som visar fasta fisken i Båtsjön i form av katsor (LMA Akt 05-gär-2). Till höger utsnitt ur en karta från år 1720 som visar ålfiske vid Löckrumsgöl samt ålfiske nedströms sågkvarnen (LMA Akt 05-gär-4).

Broar

Utmed Storån har ett flertal broar funnits. Det rör sig om allt från större landsvägsbroar till mindre broar där man tagit sig över till fots. På flera av lantmäteriets kartor kan man se markeringar för broar som idag är borta. Den mest framträdande bron av lite större typ är stenvalvsbron över Storån vid Falerum (Gärdserum 51:1), se figur 4. Här över gick landsvägen till Hannäs. Idag används den endast för gång- och cykeltrafik. År 1976 anlade man en ny vägsträckning och en ny bro byggdes parallellt med den gamla (Trafikverket BaTMan).

Vid fastigheten Strömsdal finns tydliga lämningar efter en stenvalvsbro (Gärdserum 317). Bron ligger på ömse sidor om ån, vackert belägen i en betesmark, och återfinns på äldre kartor från år 1778 samt 1782 (LMS Akt G30-3:1 och LMA Akt 05-gär-23a).

Figur 39. Utsnitt ur en storskifteskarta från år 1782. Intill nummer 20 kan man se en överfart som stämmer väl överens med lämningarna efter den bro som finns vid fastigheten Strömsdal (LMA Akt 05-gär-23a).

En något mer ovanlig företeelse är den välbevarade stenvalvskulvert (Gärdserum 329) som påträffats invid Kvistrum säteri i samband med inventeringen. Kulverten ligger i närheten av den kvarnlämning och det stenfundament som omnämnts tidigare i rapporten (Gärdserum 330). På en karta från år 1907 ser man ett längre avbrott av strömfåran som överensstämmer med dagens kulvert (Baroniet Adelswärds arkiv).

Figur 40. Bilden till vänster visar lämningarna efter stenvalsvbron vid fastigheten Strömsdal (Gärdserum 317). Bilden till höger visar den välbevarade stenvalvskulverten vid Kvistrum säteri (Gärdserum 329). Foto: Annelie Claèsson.

5. Slutsatser

Vattnet har nyttjats av människor under alla tider för fiske, tvätt, transporter och inte minst för vattenkraft. Spåren efter människors vedermödor är många och varierade. Det kan röra sig om tämligen stora förändringar av vattendrag såsom rensningar och fördämningar för flottning, hyttor, kvarnar och andra småindustrier. Men även tillsynes obetydliga spår där endast ett par grundstenar eller en halverad kvarnsten vittnar om platsen för en skvaltkvarn, ålkista eller en bykstuga.

I denna rapport har presenterats ett antal kulturmiljöer och lämningar med direkt eller indirekt anknytning till Storån i Falerum, bäcken från Packsjön till Storån, bäcken från Stora Bergsjön till Falerum samt delar av Hammarån. Sett ur kulturmiljösynpunkt är nio områden belägna i och intill vattendraget särskilt känsliga för åtgärder avseende vattenförvaltning. Dessa är lämningarna efter Mariedals pappersbruk och Götersfors ullspinneri, Viaholms garvaregård, området vid stenvalvsbron och gamla landsvägen till Hannäs, kulturmiljön vid Augustenburgs färgeri, småindustriområdet längs Packån, området kring gamla tvättstugan vid Kvistrum, kvarnlämningen vid Kvistrum samt smedjan i bäcken från Stora Bergsjön och kvarnmiljön i Hammarån (se översiktskartan i figur 1 samt kartorna i figurerna 24, 25, 28, 30 och 31).

De nio utpekade och särskilt bevarandevärda kulturmiljöerna är av olika karaktär och kan samtliga berätta något om Storån vid Falerums historia. Var och en kan förmedla kunskaper om människors livsvillkor under olika tider. Flera av platserna innehar dessutom stora upplevelsevärden. En kulturmiljö där de yttre iakttagbara strukturerna alltjämt kan förstås och upplevas är mycket skyddsvärd. När anläggningarna tagits ur bruk har inte sällan dammar och liknande rivits ut. Detta gör att det ur kulturmiljösynpunkt är än mer angeläget att bevara de delar av kulturmiljön som trots allt är välhållen och finns kvar.

Ett exempel är Viaholms garvaregård som utgör en mycket värdefull och välbevarad kulturmiljö med garveri, lokträstall, mangårdsbyggnad med tidigare skomakeri och läderaffär samt lämningar efter färgeri och smedja. Strax uppströms Viaholms garvaregård ligger Mariedals pappersbruk där bland annat en torklada, en skorsten och ett boningshus vittnar om den verksamhet som en gång i tiden bedrivits på platsen. I samma område har även Götersfors ullspinneri legat. Idag är arbetarbostaden kvar. Till kulturmiljön kan även grunden efter ett uthus knytas.

Området vid Augustenburg har högt kulturhistoriskt värde. Idag är arbetarbostaden och ett uthus till färgeriet kvar, liksom lämningar efter en dammvall. I närområdet har även ett tegelbruk och en lerkärlsfabrik funnits. Kvarnmiljön vid Kvistrum med stenvalvskulvert är ett annat exempel på en värdefull kulturmiljö som skulle påverkas negativt av åtgärder i och i anslutning till vattendraget. Madmarkerna längs Storån vid Falerum är idag välhävdade. Ur kulturmiljösynpunkt är det angeläget att de fortsätter att hävdas genom bete och gärna med kompletterande slåtter så att det öppna landskapet vid den vackert meandrande ån bibehålls. Det är värt att notera att eventuella lämningar efter ängslador, hässjor eller hässjestörar inte har eftersökts i samband med denna utredning.

Det är av stor vikt att bevara de vattenanknutna kulturmiljöerna så att värdefulla historiska samband kan tolkas och förstås i landskapet. Vid återställande av vattendrag i syfte att värna den biologiska mångfalden måste hänsyn tas till de kulturhistoriska lämningarna så att vattendraget även fortsättningsvis kan berätta sin historia.

Kulturmiljövärden är i många avseenden en resurs som svårligen kan återskapas. Det som förstörs eller förvanskas är borta för alltid.

I samband med *Projekt typvattendrag* vid Länsstyrelsen Kalmar län sammanställdes ett antal förslag till allmänna förhållningssätt avseende kulturmiljövårdens fortsatta arbete med fiske- och biotopvårdsrestaureringar. Kulturmiljövården menar att utrivning av vandringshinder alltid ska vara ett sista alternativ, inte ett första. Generellt sett gäller att innan beslut om utrivning av vandringshinder tas måste andra alternativ utredas. Naturligtvis behöver frågan prövas från fall till fall (Dedering 2010). En kulturhistorisk utredning för kartläggning av berörda kulturmiljöer, forn- och kulturlämningar bör vara en självklar del av projekteringsarbetet inför fiske- och biotopvårdsåtgärder.

Vid återskapande av bottenbiotoper och då sten och block planeras läggas i vattendraget ska dessa inte tas från anläggningar. Det är av största vikt att de kulturhistoriska lämningarna fortfarande kan ses, upplevas och förstås. Stenar som människan redan flyttat får ligga kvar och istället hämtas sten från annan plats (*ibid*). Icke att förglömma skyddas fornlämningar av Kulturmiljölagen (1988:950), vilket innebär att alla ingrepp inklusive att rubba eller täcka över dem kräver tillstånd.

Referenser

Tryckta källor

Dedering, C. 2010. *Projekt typvattendrag. Delstudie 2005. Emåns avrinningsområde i Kalmar län*. Länsstyrelsen Kalmar län.

Edlund, J. 2011. *Naturvärdesinventering av 257 vattendrag i Östergötland*. Rapport 2011:12. Länsstyrelsen Östergötland.

Hennius, A, Svensson, A, Ölund, A och Göthberg, H. 2005. Kol och tjära - Arkeologi i norra Upplands skogsmarker. Undersökningar för E4. Vendel, Tierp och Tolfta socknar. Rapport 2005:2. Upplandsmuseet.

Lindegård, P. 2002. *Våtmarkernas kulturarv*. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2002:3. Stockholm.

Moderatho, A. *Från vadställe till betongbro. En kulturhistorisk inventering av broar i Östergötlands län 1978-79*. Länsstyrelsen/Statens vägverk/Länsmuseet.

Natur kultur miljöer i Östergötland. Naturvårdsplan och kulturminnesprogram. Länsstyrelsen i Östergötlands län 1983. Linköping.

Olsson, L-E. 1987. *Tegelbruk i Sverige. En branschinventering*. Riksantikvarieämbetet 1987. Stockholm.

Sjunnesson, H. 2006. *Papper av lump. Studier av kontinuitet och förändring i nordisk pappersindustri från 1600-tal till 1900-tal*. Licentiatsavhandling i teknik- och vetenskapshistoria. Stockholm.

Söderbäck, O. 1979. *Sockna – Bilder från Åtvidaberg*. Åtvidabergs bok och tryck AB.

Tegelbruk. Riksantikvarieämbetet och Sveriges Tegelindustriförening 1987. Jönköping.

Otryckta källor

Bevarandeplan Natura 2000, 2007. Åtvidabergs kommun, Östergötlands län. Fastställd av Länsstyrelsen.

Gustafsson, P. 2006. *Biotopkartering av åtta vattendrag inom Östergötlands läns basinventering år 2006. Utvärdering med objektsbeskrivningar*. Ekologi.nu.

Klotz, E. 2011. *Kunskapsöversikt Storåns avrinningsområde*. Arbetsmaterial juni 2011. Länsstyrelsen Östergötland.

Fornminnesregistret för Gärdserums socken.

Bebyggelseregistret.

Östergötlands museums topografiska arkiv
Kvarninventering i Östergötlands län, 1978.

SVAR, www.sok.riksarkivet.se/svar-digitala-forskarsalen.
SDHK: Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven nr: 12412.
Mantalslängder, Gärdserums socken.
Husförhörslängder, Gärdserums socken.

SOFI, www.sofi.se/ortnamnsregistret.

Brukskultur Åtvidaberg, http://brukskultur.atvidaberg.se.

Sveriges Bryggerier, http://sverigesbryggerier.se.

Trafikverket BaTMan, https://batman.vv.se/batman.

Wikipedia, http://sv.wikipedia.org.

Lantmäteristyrelsens arkiv
Akt G30-2:1. Avmätning, Frälsehemmanet Bastorp nr 1, 1777.
Akt G30-10:3. Storskifte på skog/skogsmark, Falerum nr 1-4, 1797.
Akt G30-10:5. Laga skifte, Falerum nr 1-4, 1849.
Akt G30-18:1. Avmätning, Kvisterum nr 1, 1777.
Akt G30-29:1. Storskiftesdelning, Svenserum nr 1-2, 1778.
Akt G30-29:3. Storskiftesdelning, Svenserum nr 1-2, 1796.
Akt G30-29:4. Laga skifte, Svenserum nr 1-2, 1848.
Akt G30-31:1. Rågångsbestämning, Tingetorp nr 1-3, 1721.
Akt G30-31:2. Storskifte, Tingetorp nr 1-3, 1774.
Akt G30-31:3. Laga skifte, Tingetorp nr 1-3, 1850.
Akt G30-33:2. Storskifte, Torestorp nr 1-2, 1801.

Lantmäterimyndigheternas arkiv
Akt 05-gär-2. Mätning, 1697.
Akt 05-gär-4. Rågångsåtgärd, gränsåtgärd, Ekevik, 1720.
Akt 05-gär-6. Delning, gränsbestämning, 1731.
Akt 05-gär-15a. Gränsbestämning, storskifte, 1779.
Akt 05-gär-22a. Storskifte, 1782.
Akt 05-gär-23a. Gränsbestämning, storskifte, utbrytning, 1782.
Akt 05-gär-43. Storskifte, Solberget, 1797.
Akt 05-gär-44. Storskifte, gränsåtgärd, 1802.
Akt 05-gär-121. Arealavmätning, 1892.
Akt 05-gär-147. Gränsbestämning, 1919.
Akt 05-gär-214. Arealavmätning, 1934.

Rikets allmänna kartverks arkiv
Ekonomiska kartan 1945, Gullebo, 7G 9d.
Ekonomiska kartan 1945, Gärdserum, 7G 9e.

Baroniet Adelswärds arkiv
Övrig karta. 1907.

Bilaga

Tabell över nyregistrerade forn- och kulturlämningar inom utredningsområdet

I fältet bedömning anges varje lokals antikvariska status. Enligt Kulturmiljölagen (1988:950) definieras fornlämningar som *varaktigt övergivna* lämningar efter människors verksamhet under *forna tider* och som tillkommit genom *äldre tiders bruk*. Av lagen följer att de enskilda lämningar som uppfyller rekvisiten ovan samt kan antas ha tillkommit före 1850 är **fornlämningar**. Lämningar som kan antas ha tillkommit 1850 eller senare och därmed inte bör ha ett omedelbart skydd enligt Kulturmiljölagen benämns **övriga kulturhistoriska lämningar**. Lämningar där den antikvariska statusen ej gått att avgöra genom okulär besiktning utan måste utredas vidare vid en eventuell exploatering bedöms vanligen som **bevakningsobjekt**. I Östergötland gäller detta även bebyggda bytomter. De platser som kunnat lägesbestämmas utifrån historiskt kartmaterial men där inga ovan mark synliga lämningar påträffats har vanligen registrerats under den antikvariska bedömningen **uppgift om** i de fall antikvarisk praxis inte anger annat.

RAÄ-nummer	Lämningstyp	Bedömning
Gärdserum 314	Småindustriområde (Viaholm)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 315	Kvarn	Uppgift om
Gärdserum 316	Husgrund, historisk tid (tvättstuga)	Uppgift om
Gärdserum 317	Bro (stenvalvsbro)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 318	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 319	Kvarn	Uppgift om
Gärdserum 320	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 321	Husgrund, historisk tid (trösklada)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 322	Husgrund, historisk tid (uthus)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 323	Förvaringsanläggning	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 324	Kemisk industri (tjärdalar)	Fornlämning
Gärdserum 325	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 326	Kvarn (tullkvarn)	Fornlämning
Gärdserum 327	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 328	Lägenhetsbebyggelse (torp vid Kvistrum)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 329	Övrigt (stenvalvskulvert)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 330	Kvarn	Fornlämning
Gärdserum 331	Kvarn	Uppgift om
Gärdserum 332	Tegelindustri (tegelbruk)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 333	Kvarn	Uppgift om
Gärdserum 334	Vårdkase (på berget Seboklint)	Uppgift om
Gärdserum 335	Husgrund, historisk tid	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 336	Dammvall (vid Augustenburg)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 337	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 338	Kvarn (Cederholm)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 339	Kraftindustri (kraftstation)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 340	Husgrund, historisk tid (kraftstation)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 341	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 342	Kvarn (skvaltkvarnar)	Fornlämning
Gärdserum 343	Övrigt (stensatt bäckfåra)	Övrig kulturhistorisk lämning

Gärdserum 344	Gränsmärke	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 345	Hammarområde (spiksmedja)	Fornlämning
Gärdserum 346	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 347	Träindustri (såg)	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 348	Småindustriområde	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 349	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 350	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning
Gärdserum 351	Textilindustri (flockfabrik)	Uppgift om
Gärdserum 352	Fångstanläggning övrig (ålfiske)	Uppgift om

lansstyrelsen.se/ostergotland

Länsstyrelsen Östergötland
POSTADRESS 581 86 Linköping BESÖKSADRESS Östgötagatan 3
TELEFON 010 - 223 50 00 TELEFAX 013 - 10 13 81